

Bernaert Proys, muntmeester van Maria van Bourgondië, Maximiliaan van Oostenrijk en Filips de Schone in Gelderland en van de stad Arnhem (1479-1497)

Ronald Wientjes¹

Het is tegenwoordig gebruikelijk middeleeuwse muntmeesters te vergelijken met moderne, ‘vrije’ ondernemers, die met eigen kapitaal en voor eigen risico werkzaam zijn. Ook de laatmiddeleeuwse muntmeester Bernaert Proys zou men om deze redenen het predicaat ‘ondernemer’ kunnen geven. Daargelaten in hoeverre zo’n anachronistisch label passend is, zou men hem vanwege het feit dat hij beëdigd werd en rekenplichtig was evengoed als ‘ambtenaar’ kunnen betitelen. Misschien een al even anachronistische benaming. De in 2013 verschenen bronnenpublicatie *De rekeningen van de Gelderse Muntmeester Bernaert Proys* maakt het gemakkelijker wat meer zicht op dit dilemma te krijgen.² De twee gepubliceerde rekeningen geven, samen met de in de bijlagen gepubliceerde documenten, een aardige inkijk in de carrière van een laatmiddeleeuwse muntmeester, de organisatie en techniek van het muntbedrijf en het monetaire beleid van de overheid.

Beide rekeningen bevinden zich in het Algemeen Rijksarchief te Brussel.³ De aantekening ‘om ’t Hof’ op de titelpagina herinnert aan de tijd dat rekeningen nog voor de vorst en zijn raad aan het hof werden afgehoord, d.w.z. gecontroleerd. In de tijd van Bernaert Proys gebeurde dit al lang niet meer voor de hertog en zijn raad, maar in de Rekenkamer van Brabant in Brussel, een afdeling die van het hof van de Brabantse hertogen afgesplitst was. De bewaard gebleven exemplaren waren bestemd voor de Rekenkamer in Brussel, waar ze altijd zijn gebleven. Ze dienden om rekenschap en verantwoording af te leggen tegenover de vorst, niet om inzicht te verkrijgen in de bedrijfsvoering van de muntmeester. De afschriften voor de muntmeester zijn niet bewaard gebleven, evenmin als de rest van diens administratie.

¹ Met dank aan Theo Nissen voor commentaar en suggesties.

² Groustra-Werdekker, 2013.

³ Brussel, Algemeen Rijksarchief, Rekenkamer, inv. nr. 18101. Een fotokopie van deze rekeningen bevindt zich in het Gelders Archief te Arnhem (Graven en hertogen van Gelre, graven van Zutphen, Toegangen (1180), inv. nr. 107B).

De eerste rekening loopt van 22 maart 1481⁴ tot 12 november 1482, maar werd pas op 7 januari 1483 in Brussel afgesloten.⁵ De tweede sluit niet direct op de eerste aan: zij bestrijkt de periode van 5 januari 1483 tot 25 februari 1485, toen de laatste partij munten afgeleverd werd voordat de muntbusopening plaatsvond.⁶ Op 5 maart van dit jaar werd de muntbus in de Rekenkamer in Brussel geopend en de rekening afgehoord [pp. 70-71].⁷ Meer dan twee weken later (23 maart) werd ze afgesloten, tenminste voor de eerste keer. De definitieve afsluiting vond pas op 22 november 1486 plaats [p. 96].

Al in 1852 werd door Van der Chijs een klein gedeelte van deze rekeningen uitgegeven,⁸ namelijk alleen de inkomstenrubrieken. De uitgavenrubrieken en de instructie voor de muntmeester, de regeling van de wedden van de munt-officieren en het loon van de werklieden, die verantwoordelijk waren voor de vervaardiging van de tinnen (repen metaal van het juiste gehalte en de juiste dikte waaruit de muntplaatjes geknipt werden) en de munters, belast met het slaan en uitknippen van de munten, liet Van der Chijs achterwege.

⁴ Groustra-Werdekker leest ‘*Rekening vanden munten van Ghelre beghynnende xvij marcii anno lxxx*’ (2013: 44). Dit is een transcriptiefout: het moet zijn ‘*xvij marcii*’. Van Gent & Le Bailly dateren het begin van de eerste rekening correct op 22 maart 1481 (2003: 138. Vgl. Spufford, 1970: 178). Ook op het schutblad van de rekening is sprake van 22 maart (Groustra-Werdekker, 2013: 35 ‘*Rekeningen Bernaert Proeys meester particulier van der munten van Ghelre synt den xxij^{sten} dach van meerte anno xiiij^c lxxx*’).

Een complicerende factor is dat de Bourgondisch-Habsburgse administratie de paasstijl hanteerde, waarbij het nieuwe jaar begint met Pasen (Groustra-Werdekker, 2013: 7). Pasen viel in 1480 nieuwjaarsstijl op 2 april en in 1481 op 22 april. Alles tussen 2 april 1480 en 22 april 1481 nieuwjaarsstijl wordt in de rekening tot 1480 paasstijl gerekend. Daarom moet de datum 22 maart 1480 in de rekening als 22 maart 1481 volgens de tegenwoordige jaartelling opgelost worden. Daarbij komt dat Bernaert Proys een enkele keer de kerststijl gebruikte [pp. 63-66], die in 1333 in het bisdom Luik ingevoerd was en ook in het hertogdom Gelre gebruikt werd. Hierbij begint het nieuwe jaar op Kerstmis. Tenzij anders vermeld, worden dateringen verder in deze publicatie volgens de tegenwoordige jaartelling opgelost.

⁵ Groustra-Werdekker, 2013: 44: ‘*Overgegeven te hove byden voirseide Bernaerde Proys vij^a januario anno xiiij^c lxxxij*’.

⁶ Het is niet duidelijk wanneer de tweede rekening begon. In het hoofd van de rekening op f.1vo wordt 5 februari genoemd, terwijl in de tekst op f.1vo duidelijk staat dat ‘*dierste deliverancie geschiede*’ op 5 januari (GldA, Graven en hertogen van Gelre, graven van Zutphen, Toegangen (1180), inv. nr. 107B). De datum 5 februari aan het begin van de rekening is waarschijnlijk een vergissing. Spufford laat deze rekening lopen van 5 januari tot 29 maart 1483 (Spufford, 1970: 178).

⁷ Paginanummers in de tekst tussen vierkante haakjes verwijzen naar Groustra-Werdekker, 2013.

⁸ Van der Chijs, 1853: 283-289.

Met de nieuwe uitgave is een integrale transcriptie van de rekeningen beschikbaar gekomen, die uitnodigt tot verder onderzoek. Een aantal relevante documenten uit het Gelders Archief in Arnhem [pp. 98-100] en het Nationaal Archief in Den Haag [pp. 101-108] zijn als bijlage opgenomen. Daarentegen is een notitie over de muntslag van Bernaert Proys als muntmeester van de stad Arnhem, die achterin de originele rekening is gekopieerd, niet meegenomen. Deze wordt hier als bijlage 5 voor het eerst gepubliceerd.

Bernaert Proys als Gelderse muntmeester van Maria van Bourgondië en Maximiliaan van Oostenrijk

De Gelderse munt in Arnhem

De rekeningen dateren uit een voor het hertogdom Gelre zeer turbulente tijd. Na het overlijden in één en hetzelfde jaar van de Bourgondische hertog Karel de Stoute, tevens hertog van Gelre en graaf van Zutphen (5 januari 1477), en van Adolf van Egmond (27 juni 1477), die ook aanspraken op het hertogdom maakte, was er een strijd om de troon uitgebroken. De rechten van Karel de Stoute vererfden op zijn dochter Maria van Bourgondië, die op 19 augustus zou huwen met de Habsburger Maximiliaan, aartshertog van Oostenrijk. De rechten van hertog Adolf vererfden op zijn zoon Karel van Egmond, maar die was nog onmondig, en zijn moeder Catharina van Bourbon oefende de voogdij over hem uit. Rond de verschillende troonpretendenten vormden zich een Bourgondisch-Habsburgse en een Gelderse partij.

Arnhem koos in 1478 voor de Bourgondisch-Habsburgse partij, waarvan hertog Johan I van Kleef en Willem van Egmond, de jongere broer van de in 1473 overleden hertog Arnold, toen nog samen de belangen behartigden. Als reactie daarop sloegen Nijmegen en Zutphen, beide Gelders gezind, het beleg voor Arnhem. Tijdens dit beleg sloten de hertog van Kleef en Willem van Egmond op 17 juli 1478 een verbond met de stad Arnhem om de belangen van Maximiliaan van Oostenrijk en zijn echtgenote veilig te stellen.⁹ Johan van Kleef en Willem van Egmond zouden de stad in pand houden en alle landsheerlijke inkomsten beuren zolang de pandsom niet ingelost was, d.w.z. zolang zij geen compensatie gekregen hadden voor de onkosten die zij in de strijd tegen de Gelderse partij gemaakt hadden. Op 8 augustus 1478 werd de Kleefse jonghertog, de latere hertog Johan II (1481-1521), als pandheer ingehuldigd.¹⁰

⁹ Graswinckel, 1935 II: reg. nr. 1097. Nijhoff, 1851: nr. 100.

¹⁰ Vollmer, 1924: 143. Vgl. ook Graswinckel, 1935 II: reg. nr. 1098 en Nijhoff, 1851: nr. 101. Het is merkwaardig dat niet de regerende hertog, maar zijn opvolger werd ingehuldigd.

Als beloning voor de trouw aan de aartshertog en als compensatie van de onkosten die de inkwartiering van Kleefse en Egmondse troepen en de belegering van de stad met zich meebrachten bevestigden Maximiliaan en Maria op 13 januari 1479 de privileges van Arnhem. Hierbij werd niet alleen uitdrukkelijk bepaald dat de munt van het hertogdom Gelre, in overeenstemming met de beschikking van vroegere hertogen van Gelre, in de stad gevestigd zou blijven; ook bevestigden zij het privilege dat hertog Arnold (1423-1465, 1471-1473) de Arnhemse moederkerk (parochiekerk) geschonken had om kleingeld ter waarde van $\frac{1}{3}$ (Brabantse) stuiver en lagere denominaties te mogen slaan. De opbrengst daarvan moest ten goede komen aan de bouwwerken aan de kerk.¹¹ Begin 1479 zal de stad contact gezocht hebben met twee specialisten die voor het muntbedrijf onontbeerlijk waren: de muntmeester Bernaert Proys en de essayeur Thielman Kellener. Beiden kwamen oorspronkelijk niet uit Arnhem. Bernaert Proys was afkomstig uit Utrecht, waar de familienaam Proys veel voorkomt. Daar is zelfs het stenen, middeleeuwse huis ‘*Proeyenburg*’ aan de Oudegracht nr. 127 naar deze familie genoemd.¹² Enkele jaren eerder had hij samen met zijn vrouw Greta op 19 september 1474 een huis gekocht in de Bakkerstraat in Arnhem, met een schaarweide in het Arnhemse Broek bij de Vosdijk.¹³ Maar pas op 18 januari 1480 verkreeg hij het burgerrecht. Hij staat ingeschreven als ‘*Beernt Proess Janssoen goltsmyt*’.¹⁴ Hiermee past hij in het gebruikelijke patroon, waarbij vele nieuwkomers pas na jaren inwoner van Arnhem te zijn geweest het burgerschap aanvroegen. Een voorwaarde voor de verkrijging ervan was dat men moest aantonen dat men vrij man was, dat wil zeggen niet horig of keurmedig. Meestal werd het bewijs als geleverd be-

¹¹ De oorkonde is gedeeltelijk gepubliceerd door Van der Chijs. Hij dateerde die abusievelijk op 8 januari 1478, terwijl er in datering van het citaat van de oorkonde uitdrukkelijk staat: ‘*Gegeven in onser stadt van 's Hertogenbossche den xiiij^{en} dach van januario int jaer ons Heeren duysent vierhondert acht ende tseventich*’. Aangezien de paasstijl in de Bourgondisch-Habsburgse kanselarij gebruikelijk was, moet dit 13 januari 1479 zijn (Van der Chijs, 1853: 110-112). Het origineel en afschriften van de oorkonde berusten tegenwoordig in het Gelders Archief (GldA, Oud Archief Arnhem (2000), inv. nr. 1070, reg. nr. 1099). Vergelijk ook Nijhoff, 1851: LIX, en voor de juiste datering Graswinckel, 1935 II: reg. nr. 1099.

¹² De Bruijn, 1994: 276, noot 155.

¹³ GldA, Oud Rechterlijk Archief Arnhem, inv. nr. 377, 1474, f. 14vo-15ro: ‘*domum et aream quondam domini Ricquini then Brynck presbyteri, sitas in Platea Pistoris inter hereditatem Swederi van Angeren ab una et domum et aream Evert van Wetten et sue sororis et fratris ab altera, streckende achter an erffenisse Claes Peters et quondam Dirck vander Meynten cum una caterva ad has pertinente in Palude an Vosdijck*’. Zie ook: *Gelders zilver*, 1955: 142.

¹⁴ GldA, Oud Archief Arnhem (2000), inv. nr. 1221, f. 29ro: ‘*In die Prisce virginis anno lxxx^o sijn dese nabescreven burger wurden (...). Item Beernt Proess Janssoen goltsmyt*’. Uit deze aantekening is niet af te leiden of hij voor het verkrijgen van het burgerrecht wel of niet betaald heeft.

schouwd als zich na ruim een jaar niemand gemeld had die claimde dat de aspirant-burger zijn horige of keurmedige was. Een jaar en een paar dagen was de minimumtijd dat men inwoner van Arnhem moest zijn om het burgerrecht te verwerven. Hieraan voldeed Bernaert Proys dus ruimschoots.

Als goudsmid zal hij zeer goed in staat geweest zijn de Bourgondische muntproductie op touw te zetten. Nauwelijks een week later, op 24 januari, werd de essayeur 'Teelman Kellener' in het burgerboek ingeschreven.¹⁵ Uit welke plaats hij afkomstig is, is onbekend. Misschien kwam hij uit Nijmegen of Roermond, in welke plaats de familienaam Kellener en de voornaam Tielman veel voorkwamen. In ieder geval woonde hij in 1485 in Venlo [pp. 90-91].

De volgende stap was dat Bernaert Proys op 21 september 1480 in Namen zijn commissie ontving, d.w.z. zijn officiële aanstelling als muntmeester. Voorin zijn eerste rekening bevindt zich een afschrift van de commissiebrief. Hierin wordt bepaald dat hij een passende borgtocht moest stellen en de eed in de Rekenkamer van Brabant afleggen [pp. 46-48]. In het archief van Arnhem is een afschrift van deze borgstelling bewaard gebleven (bijlage 4). Ze dateert van 17 februari 1481. Daarin stelde Bernaert Proys zichzelf op de eerste plaats met lijf en goed borg voor het nakomen van zijn verplichtingen. 'Zweder van Angheren', 'Goert van der Haer' en 'Ghijsbrecht Verwer', burgers van Arnhem, waren zijn medeborgen. Zweder van Angeren en Godert van der Haer waren in 1481 schepenen.¹⁶ Laatstgenoemde heeft, zoals hierna zal blijken, zelfs de functie van contrawaardijn in de munt bekleed. Ook Gijsbert Verwer komt in 1483 onder de naam 'Gysbert van Deest' als schepen van Arnhem voor.¹⁷ Gezamenlijk stonden zij tot een bedrag van 300 lb.¹⁸ groten Vlaams

¹⁵ GldA, Oud Archief Arnhem (2000), inv. nr. 1221, f.29ro: 'Item op Sent Pouwels avont Conversionis sijn burger wurden Teelman Kellener, Bartolt van Breenssche ende Evert Momme'.

¹⁶ Verkerk, 1992: 533.

¹⁷ Verkerk, 1992: 537 en 735, kolom 2, Gijsbert van Deest die Verwer. Vgl. ook: GldA, Heerlijkheid Nederhemert 1 (0417), inv. nr. 416 (20 april 1474) 'Henrick van Monijckhusen, als momber van Gijsbert van Diest, geheiten Verwer, bekent ontvangen te hebben van Johan heer van Hemert en then Doerenwert 200 malders weitz (de malder voor 19 Bourgondische witte stuiver) en 150 Rijnsche gulden, en zulks in mindering van 492 Rijnsche gulden, waarvoor Johan van Hemert en meer anderen borg zijn gebleven voor Alphert Schijmmelpenninck'. In de oorkonde wordt zijn naam als 'Gijsbert van Diest geheiten Verwer' en 'Gijsbert van Deist geheiten Verwer' gespeld, waardoor het niet duidelijk is of hier Diest in België of Deest in het Land van Maas en Waal bedoeld is.

¹⁸ Lb. afkorting voor libra (enkelvoud) of librae (meervoud), in het Nederlands pond ofwel een hoeveelheid van 240 stuks. Het pond (lb.) was onderverdeeld in 20 s. De s. staat voor solidus (enkelvoud) of solidi (meervoud), in de volkstaal schelling. De schelling bevatte 12 d., ofwel denarii (enkelvoud denarius), in het Nederlands penningen genoemd. In feite zijn het getallen, waarbij altijd aangegeven moet worden om welke rekenmunt of klinkende munt het gaat. In dit geval zijn het rekengroten Vlaams geld.

borg voor de afdracht van de sleischat. Bovendien waren zij borgen voor de 200 lb. groten Vlaams die de muntmeester contractueel verplicht was in het muntatelier in kas te houden. Die 200 lb. groten waren bedoeld als zekerheid voor de kooplieden, enerzijds als onderpand voor het door hen voor verwerking ingeleverde edelmetaal en anderzijds als buffer voor het geval de muntmeester niet op tijd kon leveren. De kooplieden konden dan op dit geld terugvallen als zij dringend handelskapitaal nodig hadden. In totaal stonden deze Arnhemse magistraten dus borg voor de kloeke som van 500 lb. groten Vlaams (3.000 Rijns gulden).¹⁹ Toen de borgstelling van Bernaert Proys geregeld was, legde hij op 3 maart 1481 in de Rekenkamer in Brussel de eed af [p. 48], en op 22 maart was hij volgens zijn eerste rekening in Arnhem beginnen te munten [p. 44].

Naast de snelle en soepele verlening van het burgerrecht is het feit dat Arnhemse magistratsleden zich garant stelden voor de financiële risico's een aanwijzing dat de stad er veel aan gelegen was het muntatelier binnen haar muren te krijgen. Een vergelijkbaar geval deed zich zeven jaar later voor in een andere Gelderse hoofdstad: Roermond. Daar stonden op 17 april 1488 '*Herbert van der Poll*' en '*Henrick van Meer*' borg voor muntmeester '*Gerairt van Peelt*' voor een eventuele boete van 300 Rijns gulden die dreigde bij de voortzetting van de productie van kleingeld voor de stad.²⁰ '*Herbert van den Polle*' was in 1487 peiburgemeester van Roermond (de burgemeester die de gemeentekas bijhield en ging over alle inkomsten en uitgaven).²¹ '*Henrick van Meer*' maakte – voor zover bekend – geen deel uit van de magistraat van die plaats.

Op basis van het privilege van 13 januari 1479 had de stad Arnhem het recht kleingeld voor de moederkerk te slaan. Daarom kan Bernaert Proys meteen al toen hij op 18 januari 1480 burger geworden was met de aanmunting begonnen zijn, maar misschien zelfs al eerder. De emissie voor de moederkerk was zijn meesterproef. Misschien heeft hij de stedelijke emissie gestaakt toen hij op 22 maart 1481 voor de Gelderse landsheer begon te munten. Tot de reguliere emissie van Maria van Bourgondië als hertogin van Gelre behoorde ook kleingeld onder de Brabantse stuiver.²² Hoewel de halve stuiver met zijn onderdelen voor de Arnhemse kerk en die van de officiële emissie enigszins in waarde uiteenliepen (zie hierna), kan hij toch beducht geweest zijn dat beide soorten kleingeld elkaar zouden beconcurreren. Maar ook als er vanaf het voorjaar van 1481 tegelijk voor de stad en voor de landsheer gemunt werd, dan nog is de productietijd van de Arnhemse halve stuiver kort.

¹⁹ De Rijns gulden voor 40 groot Vlaams gerekend.

²⁰ Benders, Van den Nieuwenhof, Nissen & Wientjes, 2014: 53-54, 57.

²¹ Venner, 1984: 331. Zie voor '*Herbert van den Poll*' en zijn echtgenote Margriet (?) ook Venner, 2011: 279, nr. 299.

²² Bourgondische goudgulden (24 st. Brabants/48 gr. Vlaams), dubbel vuurijzer (2 st. Br./4 gr. Vl.), vuurijzer (1 st. Br./2 gr. Vl.), 1 gr. Vl., ½ gr. Vl. en ¼ gr. Vl. (Van Gelder & Hoc, 1960: nrs. 37-2, 39-2, 40-2, 41-2, 42-2, 43-2).

Dit kwam door veranderde politieke verhoudingen. In de tijd dat Bernaert Proys doende was het muntbedrijf in Arnhem op touw te zetten, was de Bourgondisch-Habsburgse partij zo sterk geworden dat zij overging tot een offensief op de Veluwe. Hierbij werd het opstandige Wageningen veroverd. Toen de hele zuidelijke Veluwezoom gepacificeerd was, achtte Maximiliaan de streek veilig genoeg om zich op 1 augustus 1481 persoonlijk in Arnhem te laten inhuldigen. Dit bracht echter grote politieke moeilijkheden met zich mee. De aartshertog van Oostenrijk en de hertog van Kleef, vroegere bondgenoten, kwamen nu lijnrecht tegenover elkaar te staan. Als eerste reactie op de inhuldiging van Maximiliaan liet Johan II zich, na het overlijden van zijn vader (5 september 1481), op 17 november 1481 opnieuw in Arnhem als pandheer inhuldigen.²³ De dag erna bevestigde hij de privileges van de stad.²⁴ Maar de Kleefse vorst schijnt niet zeker van zijn zaak geweest te zijn. Hij vreesde represailles van de aartshertog, die zijn pandrechten in gevaar zouden brengen. Hij koos het zekere voor het onzekere en nam in de nacht van 8 op 9 januari 1482 de stad bij verrassing in en liet Willem van Egmond gevangen nemen.²⁵

De Gelderse munt in Nijmegen

Deze overval had tot gevolg dat de Bourgondische muntmeester op 15 januari 1482²⁶ zijn biezen moest pakken, waardoor de landsheerlijke muntslag in Arnhem werd beëindigd. Als de muntproductie voor de Arnhemse moederkerk parallel aan de landsheerlijke productie in het voorjaar van 1481 al voortgezet zou zijn, dan kwam daar nu meteen ook een einde aan. De landsheerlijke munt werd in allerijl naar Nijmegen overgebracht [pp. 58 en 81]. Nijmegen was toen in handen van de Bourgondische partij. Hier huurde hij van *'Hesselen Heinrichsoen, borger tot Deeventer'*²⁷ een huis dat als muntatelier dienst moest doen, *'mits dat myn genedigen heere daer egheen huys en heeft hem toebehorende'*. Pas aan het einde van zijn tweede rekening brengt Bernaert Proys onder de rubriek *'ander uitgeven van huysshueren'* de huurpenningen voor een jaar en ongeveer tweeëneenhalve maand (15 januari 1482-29 maart 1483) in rekening [pp. 81-82]. Ook pas aan het einde van de tweede rekening worden

²³ Van Hasselt, 1790: 57.

²⁴ Graswinckel, 1935 II: reg. nrs. 1113, 1117 en 1119.

²⁵ Vollmer, 1924: 145.

²⁶ In de uitgave van de rekening wordt deze gebeurtenis bij vergissing op 15 januari 1481 gedateerd. Bij de datering is echter geen rekening gehouden met de door de Bourgondisch-Habsburgse administratie gebruikte paasstijl (Groustra-Werdekker, 2013: 18).

²⁷ Spelling volgens de tweede rekening van Bernaert Proys (GldA, Archief van de graven en hertogen van Gelre, graven van Zutphen: Toegangen (1180), inv. nr. 107B, tweede rekening, f.8ro).

onder de rubriek ‘*ander uitgeven van diversen partijen*’ de kosten voor de gedwongen verhuizing opgevoerd. Het om te munten geld van de hertog en de kooplieden, dat kennelijk in het muntatelier aanwezig was, werd door boden over land naar Nijmegen gebracht. Andere boden zorgden voor het transport van de muntbussen en muntstempels. Het meubilair en de rest van het gereedschap (‘*die instrumenten dienende totter voirseide munten, te weten segien, werckstocken, hameren, bekenen ende anders des der munten aengaet*’) ging per schip. ‘*Segien*’ betekent letterlijk zetels.²⁸ Waarschijnlijk worden hiermee grote blokken hout of werkbanken bedoeld, waarin het onderstempel van een muntstuk vastgezet of waarop een aambeeld geplaatst kon worden. Met ‘*werckstocken*’ zullen tinhaken bedoeld zijn, waarmee de gloeiende tinnen of platen en smeltkroezen uit de oven gehaald werden. Ook de voorraad steenkool in Arnhem werd naar Nijmegen verscheept [pp. 91-92].

Nauwelijks was het muntatelier in bedrijf, of de eerste moeilijkheden doemden al op. Een collega-muntmeester liet helemaal in het westen van het hertogdom, in Zaltbommel, vals geld slaan, althans volgens de lezing van Bernaert Proys.²⁹ In verband met deze aangelegenheid vertrok de muntmeester op 18 maart 1482³⁰ vanuit Nijmegen naar ’s-Hertogenbosch. Hij wilde ‘*Janne de le Bouvrie*’, kanselier van Brabant,³¹ en ‘*meesteren Zegeren Zuweels*’, raad en rekenmeester van de Brabantse Rekenkamer in Brussel,³² spreken over ‘*die valsche munte die mijn heer de marscalc dede slain te Bommel in den lande van Gelre ende die te doen afstellen*’ [p. 63/f.17ro]. Met de maarschalk wordt Filips van Nassau bedoeld.³³ Het gezelschap reisde samen terug naar Nijmegen. Op de terugweg betaalde de muntmeester op ‘*XXVII in meerte XIIIIC LXXXII jair na*

²⁸ Verdam, 1981: 532, kolom II sege, segie: zetel en 539, kolom II siegie 1: zetel.

²⁹ Zie voor de muntslag in Zaltbommel Groustra-Werdekker & Van der Beek, 2005.

³⁰ De rekening vermeldt: ‘*Den voirscreven muntmeester die geporst is uuter stadt van Nymmegen opten XVIII^{ten} dach van meerte int jair XIIIIC LXXXII*’ (f.17ro). Gaat men ervan uit dat hier de paasstijl gebruikt is, dan moet deze datum als 18 maart 1483 opgelost worden. Naar eigen zeggen was hij twaalf dagen onderweg geweest, d.w.z. tot 29 maart 1483. Het is dan wel vreemd dat deze kostenpost nog in de eerste rekening, die op 12 januari 1483 afgesloten werd [p. 68], is opgenomen. Daarom ligt het meer voor de hand dat Bernaert Proys hier niet de paasstijl gebruikte, maar de kerststijl die in de Gelderse hertogelijke administratie gebruikelijk was. Het kwam in de middeleeuwen wel meer voor dat ondergeschikte ambtenaren een afwijkende jaarstijl hanteerden (vgl. Strubbe & Voet, 1960: 52).

³¹ Jan van der Bouverien was van 23 november 1481 tot 29 november 1483 kanselier van Brabant (Cools, 2001: 173-174).

³² Groustra-Werdekker, 2013: 63, noot 113.

³³ In 1496 wordt hij genoemd als een van de raadsheren van Rooms koning Maximiliaan (Baks, Nienes, Van Daltsen & Gravendeel, 1998: 60, nr. 109). Filips van Nassau was volgens Cools een bastaardbroer van de invloedrijke Engelbrecht van Nassau (Cools, 2001: 124).

costume van scrivenen des hoofds van Ludick, d.w.z. volgens de kerststijl (dus op 27 maart 1482), in Grave op aanwijzing van de kanselier 6 lb. 13 s. 4 d. groten aan meester ‘*Zegeren Zuweels*’. Het geld was bestemd voor de reiskosten van de kanselier en de rekenmeester en voor bodeloon [pp. 65-66]. Er zullen rond die tijd veel boden aangekomen en uitgezonden zijn, want op diezelfde datum overleed Maria van Bourgondië. Dit droeg er waarschijnlijk toe bij dat de muntmeester na twaalf dagen uit geweest te zijn op 29 maart weer onverrichter zake naar huis terugkeerde. Men had aan het Bourgondisch-Habsburgse hof wel belangrijkere zaken aan het hoofd.

Maar de voornaamste reden zal geweest zijn dat de kanselier in deze zaak niet zelfstandig een beslissing kon nemen. Daarom vertrok Bernaert Proys op 27 mei 1482 vanuit Nijmegen naar Antwerpen, waar aartshertog Maximiliaan zich toen ophield. Hij wilde hem spreken ‘*van der commissien die hij gegeven hadde Matheuse Nyecamer,*³⁴ *uut vervolge van mijnen heere den marscalc joncker Philips van Nassouwen,*³⁵ *van dat hij soude mogen munten te Bommele halve stuvers, ortkens stuvers, negenmennekens ende heller*³⁶ *penningen*’. Hij slaagde er niet direct in audiëntie bij de aartshertog te krijgen en was zodoende genoodzaakt hem naar Leuven te volgen. Maar uiteindelijk lukte het toch de muntproductie in Zaltbommel te laten verbieden. Volgens eigen zeggen was de muntmeester voor deze affaire 81 dagen onderweg geweest. Hij moet dan weer pas op 15 augustus 1482 in Nijmegen teruggekeerd zijn [pp. 64-65].

³⁴ Matheus/Matthias Nijkamer was tussen 1478 en 1480 muntmeester van Holland. Voordien is hij misschien al rond 1474 muntmeester van de stad Groningen en van gravin Theda van Oost-Friesland (1466-1483) geweest (Kappelhoff, 1982: 121). Na het Bommelse intermezzo werd hij in 1485 (weer) muntmeester van de graven van Oost-Friesland. Nog tot 1499 was hij drost en muntmeester in Emden (Kappelhoff, 1982: 140), terwijl hij in 1498 al muntmeester van Sneek schijnt te zijn (Groustra-Werdekker, 2013: 64, noot 116). Graaf Edzard I van Oost-Friesland (1491-1528) belastte hem ook met politieke missies, waardoor hij in contact kwam met de hertogen Albrecht (1498-1500) en zijn opvolger Georg van Saksen (1500-1515). Zij waren als ‘*gubernator*’ feitelijk landsheren van Friesland. Maar pas in 1504 is hij als landrentmeester-generaal van Friesland in hun dienst getreden (Stuurman, 2001: 89). Nog in hetzelfde jaar overleed hij echter op 13 december 1504 in Franeker. Hij liet vijf onmondige kinderen na. Uit de afwikkeling van zijn nalatenschap blijkt dat hij een huis in Franeker gekocht had om er een muntatelier in te vestigen (Baks, Nienes, Van Daltsen & Gravendeel, 1998: 166, nr. 648; 170, nrs. 672-675; 188-189, nr. 746. Stuurman, 2001: 89 en 91).

³⁵ Het is niet duidelijk welk belang Filips van Nassau had bij de muntslag in Zaltbommel. In ieder geval blijkt hij in deze zaak bij aartshertog Maximiliaan voor de belangen van muntmeester Matthias Nijkamer te hebben gepleit.

³⁶ In de rekening is de afkorting ‘*hell*’ gebruikt (f.17vo). Het meest logische is deze afkorting op te lossen als heller. Uit de opsomming ‘*halve stuvers, ortkens stuvers* [$\frac{1}{4}$ stuiver], *negenmennekens* [9 Brabantse mijten = $\frac{1}{8}$ stuiver = duit] *ende heller penningen*’ wordt duidelijk dat het om Hollandse penningen gaat van $\frac{1}{2}$ duit.

De Gelderse munt in Zaltbommel

Door het overlijden van Maria van Bourgondië was de toestand in het toch al onrustige hertogdom Gelre er niet veiliger op geworden. Daarom was de muntmeester in het voorjaar van 1483 gedwongen ook Nijmegen te verlaten. Als reden wordt opgegeven dat *'den coopluden, die de materien van goude ende silver ter munten plagen te brengen, aldaer nyet gelegen en was te commen overmits de onveylicheyt van den wege'*. Hij toog naar Zaltbommel, waar hij een klein jaar eerder zijn concurrent uitgeschakeld had. Hier huurde hij van *'Janne van Huesden, borger tot Bommele'*, een huis dat zeker tot 25 februari 1485, toen de laatste partij munten afgeleverd werd, dienstdeed als Gelders muntatelier. De muntmeester had het tot 27 maart gehuurd [p. 82].

De Gelderse munt buiten bedrijf (25 februari 1485-augustus 1487)?

Hetzelfde jaar waarin de laatste partij het Bommelse munthuis verliet, veranderde de monetaire politiek van Maximiliaan van Oostenrijk en zijn zoon Filips de Schone. Gedwongen door het verzet tegen de voogdij van Maximiliaan over zijn zoon, vooral in Vlaanderen, probeerde de aartshertog een steeds groter deel van zijn staatsinkomsten uit het muntregaal te halen. Belastingheffing, en dan vooral de inning van de belastingen, was onder deze omstandigheden moeilijk, zo niet onmogelijk. Vóór het begin van 1485 waren tarieven voor de sleischat van $3\frac{1}{4}$ - $5\frac{1}{4}$ groot Vlaams per verwerkte mark (van 244,75 g) koningszilver³⁷ gebruikelijk. In de Gelderse munt gold aanvankelijk een tarief voor de sleischat van 17 groot Vlaams voor iedere mark verwerkt fijn goud en 5 groot 18 mijt³⁸ Vlaams voor elke mark verwerkt koningszilver *'den dobbelen stuver gerekent voer vier groten ende den inckelen voer twee groten'* [pp. 41 en 70]. Onder druk van het munthuis in Gent, waar men het percentage voor de zilveren munten niet accepteerde, werd op 7 december 1482 het tarief voor de mark koningszilver vastgesteld op 5 groot 6 mijt *'den dobbelen stuver gerekent voer V groten Vlems ende den inckelen stuver voer II½ groten Vlems'*.³⁹ Dit tarief moest Bernaert Proys van 5 januari 1483 tot 25 februari 1485 betalen [pp. 70-71]. Daarentegen hanteerde men na april van dit jaar een tarief van 24 groot Vlaams, waarbij men wel rekening moet houden met een koersverlaging van de groot.

Een onderdeel van deze gewijzigde monetaire politiek vormde de concentratie van de muntproductie in Mechelen. Op 13 april 1485 hadden Maximiliaan en

³⁷ Zilver van een gehalte van 958‰ fijn.

³⁸ 1 Groot = 24 mijt.

³⁹ Dit is ongeveer 6 groot 9 mijt Vlaams licht geld van na de muntvoetverlaging van 14 januari 1484 (zie p. 20).

Filips de Schone een ordonnantie uitgevaardigd die bepaalde dat de muntproductie van Brabant, Gelre en Holland voortaan in Mechelen geconcentreerd moest worden.⁴⁰ De munthuizen in Antwerpen, Zaltbommel en Dordrecht werden gesloten. De munt in Gent werd bij besluit van 8 augustus 1485 naar Brugge overgebracht, waar de productie in oktober van dit jaar op gang kwam.⁴¹ In Mechelen werd maar korte tijd voor Holland aangemunt: reeds in augustus 1485 werd het munthuis in Dordrecht heropend. Na dit experiment keerde men op de vooravond van Kerstmis 1485 weer terug naar het oude tarief van de sleischat.⁴²

Wat er in die tijd met de Gelderse munt gebeurde blijft onduidelijk. Vermits de muntmeestersrekeningen er het zwijgen toe doen, wordt de informatie incidenteel, indirect en lastig te interpreteren. De munt zou tijdelijk naar Mechelen overgebracht kunnen zijn, maar het zou ook kunnen dat ze buiten bedrijf was. Er werd in 1485 waarschijnlijk geen opbrengst uit de Gelderse munt aan de ontvanger-generaal betaald.⁴³ Ook is er geen aanwijzing dat Bernaert Proys als Gelders muntmeester is gecontinueerd. Het conflict dat hij had met de Bourgondisch-Habsburgse autoriteiten over de terugbetaling van het voorschot dat hij bij het aantreden van zijn ambt moest betalen zal een bijdrage geleverd hebben aan de opschorting van zijn werkzaamheden. Tot in 1490 zou het conflict voortmeulen. Hierop wordt later teruggekomen.

Thielman Kellener, de essayeur-particulier van de Gelderse munt die in hetzelfde jaar als de muntmeester het Arnhemse burgerrecht verwierf, is wel in Bourgondisch-Habsburgse dienst gebleven. Maar ook hij ondervond moeilijkheden om zijn geld te krijgen. Onder Bernaert Proys had hij recht op een wedde van 80 Rijns gulden *ad* 40 groot Vlaams per jaar, half ten laste van de muntmeester en half ten laste van de muntheer. De muntmeester had hem in zijn tweede rekening voor twee termijnen betaald, van 5 januari 1483 tot en met 4 januari 1485 en een veel kortere termijn van 5 januari tot en met 25 februari 1485 [pp. 78-79]. De 40 Rijns gulden per jaar van de muntheer waren echter onbetaald gebleven.

⁴⁰ *‘Que toutes nos monnoies que l’on a jusques icy tenus et forgez en nos pays de Brabant, de Gelre et de Hollande, se forgeront doresnavant en nostre ville de Malines’* (Van der Chijs, 1852: 104). Al eerder is hiervan in bijna dezelfde bewoordingen sprake in de commissie voor Je(h)an Cobbe als muntmeester-particulier van Brabant, die gedateerd is Antwerpen 20 januari 1485 (Verachter, 1840: 34 en 27 *‘que toutes nos dictes monnoyes que lon a jusques apresant tenues et forgees en noz pais de Brabant, de Gheldres et de Hollande se forgeront dor esnavant en nostre ville de Malines’*).

⁴¹ Martiny, 2014: III, 111.

⁴² Spufford, 1970: 133-137; 136 en noot 1.

⁴³ Spufford, 1970: 137, noot 2.

Als essayeur-particulier van de Gelderse munt ten tijde van Bernaert Proys had hij al het essaai voor andere munten verzorgd, waardoor hij over extra inkomsten kon beschikken. Zo reisde hij in februari en maart 1485 van Venlo, waar hij in die tijd woonde, naar Brussel om het essaai van de Brabantse munt te verrichten [pp. 90-91]. Dergelijke gelegenheidsklusjes werden voor hem een steeds belangrijkere inkomstenbron, en voor een tijd misschien wel de enige. Na de sluiting van het munthuis in Zaltbommel werd hij in 1486 ter gelegenheid van de muntbusopening van de Vlaamse munt vanuit Arnhem naar de Vlaamse Rekenkamer in Lille ontboden om daar op 30 augustus het essaai uit te voeren. Hij werd toen essayeur-generaal genoemd.⁴⁴ Dat het hierbij niet om een promotie gaat, maar meer om een broodnodige noodmaatregel om hem aan een inkomen te helpen, wordt duidelijk uit een aantekening in de Hollandse muntmeestersrekening over 1487/88. Daaruit blijkt dat *Thielman Kellenair, assayeur in der munte van den lande van Gelre die men houdt te Bommel* weliswaar al op 10 december 1480 in Brugge zijn commissie ontvangen en op 16 februari 1481 de eed afgelegd had, maar tot 1487 nog geen groot van de daarin bedongen wedde gebeurd had. Omdat Bernaert Proys hem uitbetaald had, moet het hierbij gaan om de helft van zijn jaarwedde die de muntheer moest betalen, ook 40 Rijns gulden *ad* 40 groten Vlaams per jaar. Daarom werd er op 5 juli 1487 door de Rekenkamer in Brussel en de muntmeesters-generaal een regeling getroffen waarbij hem een jaarwedde van 4 lb. groten Vlaams werd toegekend, die gelijkelijk betaald moest worden door de muntmeesters van Vlaanderen, Brabant, Gelre en Holland (dus ieder 20 s. groten Vlaams per jaar). Als tegenprestatie moest hij altijd bereid zijn de koning⁴⁵ te dienen als dat nodig was. Een praktijk die ook al vóór 1487 gebruikelijk was. Tegen deze achtergrond is het niet vreemd dat men hem als essayeur-generaal betitelde. De regeling zou van kracht zijn *'totdat deselve Thielman van ander ende breeder wedden voirsien sal sijn'*.⁴⁶ Dit geschiedde al vlug. Op 21 augustus 1487 legde hij in 's-Gravenhage de eed af als essayeur-particulier van Gelre *'op 't stuck van den nyewen voet van synen gnaden munten van den reael, Bourgoensen nobel, ducaet ende anderen pennyngen van goude ende van zelve tegenwoerdelic geordineert, gemaect ende gemunt te werden in syne gnaden Lande van Herwaerts Over'* (derde emissie) [p. 106].⁴⁷ Men hield er kennelijk rekening mee dat de Gelderse munt voldoende winst zou opleveren om hem van *'breeder wedden'* te voorzien. Pas in de zomer van 1487 wordt

⁴⁴ Martiny, 2014: III, 599; 604.

⁴⁵ Op 9 april 1486 was Maximiliaan tot Rooms koning van het Duitse Rijk gekroond.

⁴⁶ Nationaal Archief ('s-Gravenhage), Grafelijkheidsrekenkamer (toegang 3.01.27.02/blok 3549), inv. nr. 4937, f.8vo.

⁴⁷ Van de muntordonnantie die op deze emissie betrekking heeft is in het Oud Archief van Arnhem een afschrift bewaard gebleven (GldA, Oud Archief Arnhem (2000), inv. nr. 5466, reg. nr. 1143 (Brugge 20 april 1487).

onomstotelijk duidelijk dat de Gelderse munt zich in Zaltbommel bevond. Op 5 augustus 1487 werd Thielman Kellener vanuit deze plaats naar 's-Gravenhage gehaald om daar in de Hollandse Rekenkamer het essaai van twee muntbussen te doen.⁴⁸

Men krijgt de indruk dat de Gelderse munt pas in de zomer van 1487 weer in bedrijf genomen is. Wie toen muntmeester was is onbekend. Later blijken de muntstempels voor de vierde emissie (1488-89) nog door 'Janne van Nyemegen yusersnydere van der munten van Brabant en Mechelen' vervaardigd te zijn.⁴⁹

Bernaert Proys opnieuw muntmeester van Arnhem

In 1485 duikt Bernaert Proys weer op in Arnhem, waar hij na ongeveer vijf jaar de stedelijke muntslag hervatte. Op 5 juli 1485 wordt hij in een Arnhems archiefstuk expliciet als muntmeester genoemd;⁵⁰ de enige keer dat hij buiten de Bourgondische administratieve bronnen als zodanig te boek staat. Om het wegvallen van de inkomsten uit de landsheerlijke munt in Zaltbommel te compenseren zal hij al begin van dit jaar begonnen zijn te munten. Hierbij kon hij zich op het privilege van 1479 baseren, maar waarschijnlijk heeft hij het muntrecht wat opgerekt door een Vlaamse groot ($\frac{1}{2}$ Brabantse stuiver) te slaan, een iets hogere waarde dan de $\frac{1}{3}$ (Brabantse) stuiver die het privilege van 1479 toestond. Dit stuitte echter op verzet van de Bourgondisch-Habsburgse autoriteiten. Op 18 oktober 1485 werd 'Cipriane le Tourneur, doerweerdere ordenarys' vanuit Antwerpen naar Arnhem 'in de lande van Gelre by Bernaerde Proys' gestuurd met de aanzegging dat hij de muntslag onmiddellijk moest staken en zijn opwachting bij de aartshertogen moest maken. De deurwaarder had een 'oepenen brieven van plackaten' gedateerd 23 oktober 1485 bij zich.⁵¹ De dagtekening slaat op de ingangsdatum van het plakkaat, dat voorlopig een einde maakte aan de Arnhemse muntslag.

⁴⁸ 'Thielman Kellenair assayeur in der munten van Gelre, die men houdt tot Bommel, die ten ontbieden van den voirscreuen gouverneur ende bij sijne brieven gescreven Tordrecht den v^{em} in augusto anno lxxxvij, gecommen is van Bommel in Den Hage bij den anderen officieren der munten daer wesende, ende aldaer hij die assayen mit hem heeft helpen maken upten twee bussen doen geopent ende ontgonnen' (Nationaal Archief ('s-Gravenhage), Grafelijkheidsrekenkamer (toegang 3.01.27.02/blok 3549), inv. nr. 4937, 1487/1488, f.21vo).

⁴⁹ Verachter, 1840: 55. Deze is dezelfde als Jan van Vlierden (Pinchart 1853).

⁵⁰ GldA, Oud Rechterlijk Archief Arnhem, inv. nr. 379, 1485, f.22vo: 'Beernt Proess muntmeister'.

⁵¹ 'Den voerschreven meester [Jehan Cobbe muntmeester van Brabant] voor dat hy betaelt heeft Cipriane Le Tourneur, doerweerdere ordinarys myns genedigen heeren voer zekere voyagien by hem gedaen als te weten, ierst opten xvijⁿ octobri lxxxv

De muntmeester bleef echter niet bij de pakken neerzitten. Toen tegen het einde van 1485 het gerucht ging dat de aartshertog naar Nijmegen zou komen, besloot hij hem tegemoet te gaan. Hij hoopte diens goedkeuring te verkrijgen de stedelijke muntslag voort te zetten en als muntmeester van de stad erkend te worden. Hij had een aanbevelingsbrief van beide burgemeesters, schepenen en raad voor de kanselier van de aartshertog bij zich. Deze brief is gedateerd op 8 november 1485 en gericht aan Johan, heer van ‘*Campsas*’, kanselier van de aartshertog van Oostenrijk.⁵² Hiermee is Jan Carondelet, heer van Champvans en kanselier van Bourgondië en Vlaanderen (16 maart 1480-20 december 1496) bedoeld.⁵³ Bernaert Proys werd tot de kanselier toegelaten en vond bij hem een welwillend oor voor zijn rekest. Uiteindelijk bevestigde Maximiliaan van Oostenrijk op 17 november 1485 het muntprivilege van 1479 en breidde het zelfs uit tot de waarde van een groot Vlaams, maar niet voordat de Arnhemse groten in Brussel geëssayeerd waren. De gang van zaken met betrekking tot dit essai zal hierna besproken worden.

Het is niet bekend hoe lang Proys is doorgedaan met de aanmunting van Arnhemse groten op Vlaamse voet. De Bourgondisch-Habsburgse muntautoriteiten vonden geen bezwaren tegen de Arnhemse groten, en in de Bourgondische valuatie van 20 april 1487 worden ze niet voor biljoen verklaard, ja zelfs niet eens genoemd.⁵⁴ Maar misschien werden ze toen al niet meer geslagen.

Dit zou kunnen verklaren waarom Bernaert Proys in 1491 van de magistraat van Arnhem een nieuwe commissie en instructie als stedelijk muntmeester kreeg. Uit dit jaar is een afschrift bewaard van een nieuwe aanstellingsbrief, ‘*ordinancie*’ genoemd. Het stuk is uitgevaardigd door burgemeesters, schepenen en raad, als verantwoordelijken voor de bouwwerkzaamheden aan en het onderhoud van de moederkerk, of om in technische termen te spreken, de kerkfabriek (bijlage 6).

gereden is geweest met myns voerschreven genedigen heeren oepen brieven van plackaten van xxij octobri anno lxxxv, uuter stad van Antwerpen tot in der stad van Arnhem in de lande van Gelre by Bernaerde Proys, meester particulier aldair, den welcken hy beval uut crachte der voerschreven brieven, dat hy van dan voertaen hem verdragen soude meer te munten, ende dat hy terstond comen zoude by mynen voerschreven genedigen heeren, waertoe hy oic bereed was. – Item voer nyewe penningen die hy genomen hadde inden voerschreven munte van Arnhem ende die hy gaf Gerarde Loyet enz. £ vj (s.) vj –’ (Verachter, 1840: 38. Vergelijk ook Van der Chijs, 1853: 104-105). Gerard Loyet was raadsheer en muntmeester-generaal van Maximiliaan van Oostenrijk en Filips de Schone (Groustra-Werdekker, 2013: 60, noot 107).

⁵² Van der Chijs, 1853: 113-114. Overgenomen uit Van Hasselt, 1803: 217-218. Deze brief is niet bewaard gebleven.

⁵³ Jan Carondelet, heer van Champvans, Solre en Potelles, ridder (1428-1501) (Cools, 2001: 183-185 en *Biographie nationale de Belgique* (zie onder internetbron)).

⁵⁴ Benders, Van den Nieuwenhof, Nissen & Wientjes, 2014: 52.

Helaas wordt de dag niet genoemd waarop de muntmeester zijn commissie kreeg. Maar erg lang heeft hij zijn bedrijf niet meer kunnen uitoefenen, want al begin april 1492 viel Arnhem als een van de eerste Gelderse steden in handen van Karel van Egmond.⁵⁵ Op 4 april zegden de magistraat en burgerij hun eed van trouw aan Rooms koning Maximiliaan van Oostenrijk op en huldigden Karel van Egmond als nieuwe hertog. Op 5 april bevestigde deze de privileges van Arnhem.⁵⁶

Opnieuw Gelders muntmeester, maar nu in Mechelen

Ook ditmaal zal de Bourgondisch-Habsburgse muntmeester de stad spoorlags hebben moeten verlaten. We zien hem terug in Mechelen, waar onder zijn regie de Gelderse munten van de zesde emissie van Filips de Schone geslagen werden. Aanvankelijk werden er volgens de ordonnantie van 16 maart 1492, aangepast op 12 oktober van dit jaar, dubbele stuivers, stuivers, groten (van het type van het dubbel, enkel en half vuurijzer) en halve groten vervaardigd. Deze vormden de inhoud van zijn eerste muntbus. Bij ordonnantie van 16 december 1493 verlaagde men de koers van de groot Vlaams rekenmunt. Er werden alleen nog maar groten en halve groten geslagen, waarvan ook de intrinsieke waarde verminderd was. De groot had nog wel hetzelfde gewicht, maar door een lager gehalte was de inhoud aan koningszilver 12,5% lager, en de halve groot was weliswaar een fractie zwaarder, maar het gewicht aan koningszilver ongeveer 10,25% lager. De gedevalueerde groten en halve groten kwamen in de tweede muntbus terecht. Er is een verslag bewaard gebleven van de opening van de twee muntbussen gedateerd op 10 november 1494.⁵⁷ Na deze muntbusopening heeft Bernaert Proys nog een paar jaar geleefd. Hij is vóór 4 juli 1497 overleden, waarschijnlijk te Antwerpen (zie bijlage 8).

Bernaert Proys als Gelders muntmeester (22 maart 1481-25 februari 1485)

De rekeningen van Bernaert Proys als Gelders muntmeester geven een mooi inzicht in de monetaire politiek van de Bourgondisch-Habsburgse overheid en de praktijk van het muntbedrijf. Ze bevatten meer dan alleen de inkomsten en

⁵⁵ Staats Evers, 1876: 13. Van Hasselt, 1804: 72.

⁵⁶ Graswinckel, 1935 II: reg. nrs. 1192 en 1193.

⁵⁷ De Witte, 1893: 195-200. Zijn verwijzing naar 'Archives générales du royaume Chambre des comptes reg. no. 48281' is niet meer van toepassing. Het stuk heeft tegenwoordig inv. nr. 48969. Er bevinden zich foto's van in: GldA, Archief graven en hertogen van Gelre, graven van Zutphen, Toegangen (1180), inv. nr. 107D. Zie voor productieaantallen Spufford, 1960: 186.

uitgaven van de muntslag. Voorin de eerste rekening is de tekst van zijn instructie van 21 september 1480 gekopieerd. Dan volgen bepalingen voor de jaarwedden van de muntofficieren: de waardijn, contrawaardijn, essayeur en stempelsnijder. De jaarwedden kwamen voor de helft ten laste van de muntmeester en voor de andere helft van de muntmeester. Verder wordt de beloning voor de werklieden en munters geregeld. De inleidende aantekeningen worden afgesloten door een drietal bepalingen waaraan de muntmeester zich diende te houden [pp. 36-44]. De tweede rekening wordt ook voorafgegaan door een uitgebreid relaas, met daarin een nieuw tarief voor de sleischat van het zilvergeld. Dit was op 7 december 1482 door de muntmeesters-generaal verlaagd onder druk van het recalcitrante Gent, omdat ze daar niet toestonden dat er zo'n hoog percentage aan sleischat per verwerkte mark zilver geheven werd.⁵⁸ Bovendien is aan het begin van de tweede rekening een nieuwe instructie voor het kleingeld vanaf de Vlaamse groot en lager van 14 januari 1484 afgeschreven [pp. 70-72]. De nieuwe instructie was noodzakelijk geworden door een devaluatie in 1482 van de groot en zijn onderdelen als reële, klinkende munt. De muntordonnantie van 12 december 1482 die dit regelde voorzag in een herwaardering van het kleingeld.⁵⁹ Hierbij werd de Vlaamse groot ten opzichte van de gouden '*Bourgoenschen gulden*' en de grote zilveren munten van een dubbele stuiver en een stuiver met een negende deel ofwel circa 11% gedevalueerd [p. 31]. Deze devaluatie vond plaats kort na de sluiting van de eerste rekening van Bernaert Proys en nog vóór de opening van zijn tweede, juist in een periode dat er in Gelre niet gemunt werd. Dit zou er op kunnen wijzen dat de devaluatie van het kleingeld, en daarmee de revaluatie van het grootgeld, ingegeven werden door een stijging van de zilverprijs.

Aangezien de Vlaamse groot echter ook de rekenmunt bij uitstrek van de Bourgondisch-Habsburgse administratie was, betekende dit tevens een devaluatie van de rekenmunt, waarin alle vorderingen en schulden genoteerd waren. Hierdoor verminderden de schulden van de overheid in Vlaamse groot rekenmunt in één klap en bleven de belastingen, die waarschijnlijk in goudgeld of groot zilvergeld geheven werden, op het vroegere peil. Dit leidde tot een zich lang voortslappend conflict met de muntmeester. Bernaert Proys had op 21 september 1480 in Namen van Maximiliaan en Maria zijn commissie gekregen. Bij zijn aantreden op 8 januari 1481 had hij de aartshertog van Oostenrijk en de hertogin van Bourgondië in Brugge 800 lb., het pond voor 40 groten Vlaams gerekend, op zijn ambt geleend. Dat wil zeggen 133 lb. 6 s. 8 d. groten Vlaams,

⁵⁸ '... van elcker marck fyns zilvers V groten VJ miten, den dobbelen stuver gerekent voer V groten Vlems ende den inckelen stuver voer IJ½ groten Vlems'. Het eerdere tarief van de sleischat voor zilveren munten bedroeg 'van elcker marcke silvers V groten XVIIJ miten Vlems den dobbelen stuver voer VIIJ penningen grote gerekent' [p. 45].

⁵⁹ Van Gelder & Hoc, 1960: 31.

tegen de koers die begin 1481 gold. De lening zou afgelost worden uit het aandeel van de opbrengst van de munt waarop de hertogen uit hoofde van het muntregaal recht hadden, dus de sleischat. Het was de bedoeling dat de lening in vier jaar in termijnen van 200 lb., het pond voor 40 groten Vlaams, per jaar afbetaald zou worden, maar voor alle zekerheid kreeg de muntmeester de garantie dat hij in ieder geval tien jaar in zijn ambt gehandhaafd zou worden (ingaaende op 8 januari 1481) voor het geval de opbrengst wat zou tegenvallen.⁶⁰ Leningen op het ambt waren geen novum uit de Bourgondische tijd, maar komen zeker al vóór het midden van de veertiende eeuw in de Gelderse administratie voor.⁶¹

In de eerste rekening had Bernaert Proys al 383 lb. 6 s. 8 d. van 40 groten Vlaams het pond, ofwel ‘*gerekent in munten deser rekeninge*’ 63 lb. 17 s. 9 d groten en 8 mijten Vlaams, van het geleende geld terug ontvangen. Daardoor bleef er nog een schuld van 69 lb. 8 s. 10 d. groten en 2 mijten Vlaams openstaan [p. 57]. Deze werd hem in de tweede rekening gerembourseerd [p. 81]. Maar sinds het afsluiten van de lening was inmiddels de Vlaamse groot, zoals gezegd, met ongeveer 11% in waarde verminderd. Hierdoor leed de muntmeester een verlies van 7 lb. 15 s. 6 d. groten Vlaams. Nog in 1490 was hij hierover met de Brabantse Rekenkamer aan het bakkeleien. Hij had zijn heer goed geld geleend en was met slecht geld terugbetaald, maar ‘*wil myn genedige heer swaer gelt bueren soe moet hy oeck swaer gelt betalen*’, schreef hij verwijtend [p. 97].

⁶⁰ ‘*Ander uitgeven in penningen betaillt officiers die dair af sculdich zyn te rekenen mynen genedigen heeren ende vrouwen, Loys Quare, raidt ende rentmeester generael van allen myns genedigen heren financien, die somme van VIII^c £ te XL groten Vlems 't pont, die de voirseide muntmeester mynen voirseiden genedigen heeren ende vrouwen, hem te hulpen dragen die grote ende sware lasten die hy hadde ende hem dagelycs overquamen ter causen van den oirloge ende anderssins in vele ende diverse manieren, in gereeden penningen geleent heeft opte voirseide officie van meester particulier der voirseiden munten van Ghelre*’; [p. 80]: ‘*Ander uitgeven in remboursementte van penningen by den voirseide muntmeester an mynen genedigen heere geleent. Den voirseide muntmeester die ten aencommen zynre voirseide officien mynen voirseiden genedigen heren ende vrouwen, hen te hulpen dragen die groote ende swaere laste die zy hadden ende hen dagelics overquamen ter causen van den oirloge ende anderssins in vele ende diverse manieren, in gereden penningen geleent heeft opte voirseide officie van meester particulier der voirseide munten van Gelre in handen van Loys Quare raidt ende ontfanger generael van allen myn voirseiden genedigen heren financien die somme van VIII^c £ te XL groten Vlems 't pont*’ (Groustra-Werdekker, 2013: 56-57).

⁶¹ Bijvoorbeeld voor een geplande heervaart naar Henegouwen in 1342 die uiteindelijk afgeblazen werd (GldA, Archief v.d. graven en hertogen v. Gelre (0001), inv. nr. 207, f. 8ro-9ro).

De muntinstructies

Behalve de hiervoor besproken administratieve documenten zijn vóór de rekeningen van Bernaert Proys nog de muntinstructies gekopieerd. Hierin zijn niet alleen de specificaties van de te vervaardigen munten vastgelegd, maar ook tot in de details de marges waarbinnen de muntmeester moest werken. De specificaties van de munten die in Arnhem en aanvankelijk ook in Nijmegen werden geslagen, staan genoteerd in de eerste instructie die op 3 maart 1481 in de Rekenkamer in Brussel uitgevaardigd was [pp. 36-44]. Als voorbeeld volgt hier het ‘item’ over de halve stuiver, of met andere woorden de Vlaamse groot. Deze vervulde niet alleen een spilfunctie tussen groot- en kleingeld in het dagelijks betalingsverkeer, maar was ook als rekenmunt van cruciaal belang.

Letterlijk luidt de paragraaf over de Vlaamse groot als volgt: ‘*Item sal die voirseide meester doen wercken eenen anderen witten penninck geheiten halven stuver van drie penningen twellif graynen conincxsilver ende van thien scellingen elf penningen in ’t marc*⁶² *in den snede, ter remedien van eenen grayne in aloye ende van tweeen derselven penningen in gewichte op elcke marc wercx in den snede, welken penninck hij sal doen wercken schoon ende rond ende van goeden snede, te wetenen dat den crancsten sal wesen gesneden op een vierendeel van eenen vierlinge na den rechten ende den stercsten op een vierendeel van eenen vierlingen na stercker dan den rechten, ter remedien van zes stercken ende van zes crancken, die zelen mogen wesen crancker; die voirseide zes crancke onderhalf vierlinc ende niet meer ende die voirseide zes stercke onderhalf vierlinc sonder ennich anderen remedie van stercken noch van crancken, daerof die traicte sal wesen uuter marc conincxsilver drie ende dertich scellingen drie penningen vive miten een derdendeel, welke traicte gereavalueert in loopender munten by redenen van den IX^{sten} penninck, die hoevert*⁶³ *beloopt zeven ende dertich scellingen vive penningen drie miten groten Vlems om te geliken den voirseide halven stuver die zindert den dobbelen ende inckelen stuver gemaict is geweest, by redenen van den voirseiden hoeveringen die voirseide meester den coopluden geven sal van den voirseiden loependen lichten munten van halven stuver vier ende dertich scellingen onderhalven penninc grote*’ [p. 38].

⁶² Hier is het zelfstandig naamwoord ‘*marc*’ taalkundig onzijdig. In het Middelnederlands kan het zowel vrouwelijk, mannelijk als onzijdig zijn. Hier zal de tegenwoordige mannelijke variant gebruikt worden.

⁶³ ‘*Hovert*’ heeft dezelfde betekenis als het even verder genoemde ‘*hoeveringen*’. In de Franse vertaling van deze passage van 4 december 1480 is sprake van ‘*creue*’ en ‘*ladite creue*’ (Martiny, 2014: III, 277). Het betekent toename, vergroting, in dit geval van het bedrag aan groten dat uit een mark koningszilver kon worden gehaald. Aanvankelijk was dat 33 s. 3 d. 5 ⅓ milt en later 37 s. 5 d. 3 mijten, maar nu licht geld.

Afb. 1 – Gelre, Maria van Bourgondië (1477-1482), groot, geslagen te Arnhem of Nijmegen, 1481-1482 (GH 41-2) (NNC DNB 00116)

- VZ. Gotische hoofdletter M in dubbele vierpas
✚ MTRIT•OVCISSA•BGZ•GELRI
- KZ. Gebloemd kruis
✚ BENEDIC•TIT•HET•DOMIN'

Gehalte en gewicht

Op de eerste plaats worden gehalte en gewicht van de halvestuiverstukken behandeld. Het zilveragehalte wordt uitgedrukt als ‘drie penningen twellif graynen coninx silver’, waarbij een mark van 12 penningen 100% koningszilver is (bijlage 3). Koningszilver was echter geen zuiver zilver, maar had een gehalte van 11 ½ penning fijn, wat neerkomt op 958‰ zuiver zilver.⁶⁴ Daardoor bedroeg het gehalte van de halve stuiver omgerekend slechts 279‰ fijn.⁶⁵ Het gewicht werd met de formule ‘thien scellingen elf penningen in ’t marc in den snede’ bepaald. Schelling betekent hier 12 stuks, te vergelijken met het tegenwoordige dozijn. Een penning staat voor 1. Er gingen dus 131 stuks (10 × 12 + 11) in de mark. Als eenheid van gewicht⁶⁶ werd in de Bourgondische administratie de mark Troois van 244,75 g gebruikt, oorspronkelijk de Parijse mark (zie voor de onderverdeling bijlage 2).⁶⁷ Het betrof een mark ‘werks’, d.w.z. zilver van het gehalte waarvan de halve stuivers gemaakt werden, dus 279‰ fijn. Bijgevolg moest een halve stuiver idealiter 1,87 g wegen.⁶⁸

⁶⁴ Van Beek & De Wit, 1978: 12.

⁶⁵ $84/288 \times 958‰ = 279‰$. Van Gelder & Hoc geven hetzelfde gehalte en zijn dus ook uitgegaan van koningszilver van 958‰ fijn (1960: 26-27, nr. 41).

⁶⁶ Correct zou zijn hier van massa te spreken. Om beter aan te sluiten bij het historisch woordgebruik zal verder echter voor het begrip massa de term gewicht worden gebruikt.

⁶⁷ Van Beek & De Wit, 1978: 11-12.

⁶⁸ Dit komt overeen met wat Van Gelder & Hoc opgeven (1960: 26-27, nr. 41).

Remedie in gehalte en gewicht per mark werks

De muntmeester had een marge waarbinnen afwijkingen in het gehalte en het gewicht getolereerd werden. Deze marge wordt remedie genoemd. De meest voor de hand liggende reden voor het toestaan van een kleine remedie kan in een gebrekkige productietechniek gezocht worden, waarbij afwijkingen in gewicht maar vooral in gehalte onvermijdelijk waren. Daarnaast bood de remedie de muntmeester speelruimte als zich fluctuaties in de prijs van edelmetaal voordeden, waardoor hij wel gedwongen was af te wijken van de specificaties in de instructie, wilde hij tenminste niet met verlies draaien.

De remedie wordt in de instructie op twee plaatsen omschreven. In het eerste geval luidt de formulering: *'ter remedien van eenen grayne in aloye ende van twee derselven penningen in gewichte op elcke marc wercx in den snede'*. Hierbij gaat het om de totale remedie op de mark werks. Het gehalte werd uitgedrukt in mark, penning en grein, waarbij een mark onderverdeeld is in 12 penningen en 288 grein (1 penning = 24 grein) (bijlage 3). Men ging, zoals gezegd, niet uit van puur zilver (1000‰), maar van koningszilver met een gehalte van 958‰ fijn, waardoor een grein remedie betekent dat het allooi van de halve stuivers 3‰ fijn naar boven of naar beneden mocht afwijken, d.w.z. dat het gehalte gemiddeld tussen 276 en 282‰ fijn moest liggen. Het gewicht mocht twee halve stuivers (3,74 g) op de mark werks (244,75 g) naar boven of beneden afwijken. Het gemiddelde gewicht kon dus schommelen tussen circa 1,84 en 1,90 g.

Remedie in gewicht per halve stuiver afzonderlijk

Dit zijn maar gemiddelden, berekend op basis van de totale marges per mark werks. Daarnaast werd er ook een marge per halve stuiver afzonderlijk vastgesteld. Deze werd omschreven in de formule *'te weten dat den crancken sal wesen gesneden op een vierendeel van eenen vierlinge na den rechten ende den stercken op een vierendeel van eenen vierlingen na stercker dan den rechten.'* Een vierling is een ander woord voor een kwart. Er is dus sprake van een kwart van een kwart, met andere woorden van 1/16. Dit houdt in dat de lichtste 0,12 g (1,87/16 g) lichter mocht zijn dan het voorgeschreven gewicht, dus minimaal 1,75 g mocht wegen, en de zwaarste 0,12 g zwaarder, dus maximaal 1,99 g.

Op deze marge werd nog weer een extra remedie ingebouwd. Op de 131 stuks, die uit een mark werks geslagen konden worden, mochten er zes 0,70 g ($1\frac{1}{2} \times \frac{1}{4} \times 1,87$ g) lichter zijn dan het voorgeschreven gewicht, dus minimaal 1,17 g, en zes 0,70 g zwaarder, dus maximaal 2,57 g. Deze voorwaarden vatte men in de volgende formule samen: *'ter remedien van zes stercken ende van zes crancken die zelen mogen wesen crancker (dan den rechten), die voirseide zes*

crancke onderhalf vierlinc ende niet meer ende die voirseide zes stercke onderhalf vierlinc, sonder ennich anderen remedie van stercken noch van crancken. De marge was aanzienlijk ruimer dan de gemiddelde remedie, 0,70 tegen 0,12 g, maar gold slechts voor hooguit 12 stuks van de 131, d.w.z. voor ongeveer 9%. De uitgebreide voorschriften inzake het gewicht van de afzonderlijke stukken waren bedoeld om te vermijden dat de muntmeester een partij halve stuivers zou slaan met een groot aantal exemplaren van een te laag gewicht en die zou compenseren door hetzelfde aantal van een te hoog gewicht, waardoor de gemiddelde remedie op de markt werks niet overschreden werd. Als hij het dan op een akkoordje met de zilverhandelaren gooide konden de betere exemplaren uit de afgeleverde partij gepikt worden en de winst gedeeld. Deze praktijk noemde men biquetteren. Een handelwijze die ten strengste verboden was, maar in de praktijk waarschijnlijk toch veel toegepast werd.

De traite voor de kooplieden

De laatste bepaling behandelt het bedrag dat de kooplieden per ingeleverde mark koningszilver terugkregen. Dit werd traite genoemd⁶⁹: *‘daeraf die traicte sal wesen uuter marc conincxsilver drie ende dertich scellingen drie penningen vive miten een derdendeel (groten Vlaams), welke traicte gerealueert in loopender munten*⁷⁰ *by redenen van den IX^{sten} penninck, die hoevert beloopt zeven ende dertich scellingen vive penningen drie miten groten Vlems om te geliken den voirseide halven stuver die zindert den dobbelen ende inckelen stuver gemaict is geweest*.

Eerst wordt de *‘traicte’* ofwel opbrengst per mark koningszilver vóór en na de munthervorming van 1478 behandeld. In dit jaar werden de gouden en grote zilveren munten ten opzichte van de Vlaamse groot als rekenmunt met 1/8 deel (12,5%) opgewaardeerd. Anders gezegd werd de Vlaamse groot als rekenmunt met 1/9 deel (11,11%) gedevalueerd. Sindsdien hanteerde men in de Bourgondisch-Habsburgse administratie het begrip zware en lichte rekengroot Vlaams. De intrinsieke waarde van de reële munten bleef voorlopig hetzelfde. Volgens de specificaties van de instructie van 21 september 1480 konden er uit een mark koningszilver 449 Vlaamse groten (37 s. 5 d.) geslagen worden. Dit is de opbrengst van een mark koningszilver *‘in loopender munten’*. Omdat de waarde

⁶⁹ Traite slaat op het aantal stuks uit de mark Troois koningszilver (958‰). Taille is daarentegen het aantal munten uit de mark Troois allooi of *‘werks’*. Het Middelnederlandse equivalent daarvoor is *‘snede’*. De traite is maatgevend voor de hoeveelheid edelmetaal die de munten bevatten, en heeft daardoor de betekenis gekregen van muntvoet: verhouding tussen nominale waarde en het gewicht aan edelmetaal van de munten. Vgl. Fierst van Wijnandsbergen, 2013: 203, n. 7.

⁷⁰ In *‘De rekeningen van de Gelderse Muntmeester Bernaert Proys’* is deze passage foutief als *‘in loopender saicken’* getranscribeerd (Groustra-Werdekker, 2013: 38).

van de groot met $\frac{1}{8}$ deel verlaagd was, bedroeg de opbrengst echter slechts 399 groten Vlaams (33 s. 3 d. $5\frac{1}{3}$ mijt) van voor de devaluatie van 1478. Dit is een waardevermindering van $\frac{1}{9}$ deel (11,11%) ('den IX^{sten} penninck').⁷¹

Het bedrag in zware rekengroten Vlaams dat de kooplieden voor een mark ingeleverd koningszilver terugkregen was voor alle zilveren munten nagenoeg hetzelfde. Voor de dubbele stuiver kregen zij 368 groten Vlaams (30 s. 8 d. groten) [p. 37] en voor de enkele stuiver iets minder, nl. 364 groten Vlaams (30 s. 4 d. groten) zwaar geld [p. 38]. Voor alle andere zilveren munten van lager allooï ontvingen zij van elke ingeleverde mark koningszilver 'by redenen van den voirseiden hoeveringen' $409\frac{1}{2}$ groten Vlaams (34 s. $1\frac{1}{2}$ d. groten) [pp. 38-40]. Maar dit was licht geld. Trekt men hiervan het percentage af waarmee de rekengroot in 1478 gedevalueerd was (11,11%), dan krijgt men het bedrag in zware rekengroot, nl. 364 groten Vlaams, precies hetzelfde bedrag als voor de stuiver.

Berekening van remedie en tarief voor de sleischat

Trekt men van de opgewaardeerde traite van 449 groot 3 mijt (37 s. 5 d. groten 3 mijten) de $409\frac{1}{2}$ groot (34 s. $1\frac{1}{2}$ d. groten) af die de muntmeester de kooplieden moest betalen, dan bleef er 39 groot 15 mijt licht geld per mark koningszilver over. Dit was geen pure winst, er moest nog een heel scala aan onkosten van betaald worden, op de eerste plaats de remedie en de sleischat. Dit wordt als volgt in de instructie omschreven: '*Item sal die voirseide meester sculdich wesen te betalen mynen genedigen heeren ende vrouwen alle die remedien die hy sal hebben genomen in gewichte ende aloye op alle die penningen ende sal hen oic betalen voer 't recht van hueren sleyschatte van elcker marc coninx silver die in der voirseide munten sal werden gewracht vive penningen grote achtien miten den dobbelen stuiver gerekent voer vier groten ende den inckelen voer twee groten*' [p. 41].

De remedie op het gewicht werd berekend per mark werks en die op het gehalte per mark koningszilver. Het tarief daarvoor was niet mals. Als men ze beide omrekent in koningszilver, dan bedroeg dit voor de groot per mark koningszilver meer dan het zestigvoudige van het tarief voor de sleischat (gewicht: 62,43 maal, gehalte 66,04 maal). Daardoor was Bernaert Proys in totaal 49 lb. 15 s. 11 d. groten en 9 mijt Vlaams aan remedie voor de groot kwijt [pp. 50-51]. Dit zou ongeveer 9 groot 11 mijt per mark koningszilver betekenen, waardoor er een marge van 30 groten 4 mijt Vlaams licht geld overbleef. De sleischat, het aandeel van de muntheer in de winst van de muntproductie, bedroeg 5 groot 18 mijt Vlaams. Uit de waardereferentie blijkt dat het om

⁷¹ Telt men bij 399 groten Vlaams (33 s. 3 d. $5\frac{1}{3}$ mijt) $\frac{1}{8}$ deel (12,5%) op, dan krijgt men de traite volgens de specificaties van de instructie: 449 groten (37 s. 5 d.).

zwaar geld gaat.⁷² Omgerekend in licht geld is dit ongeveer 6 groot 9 mijt Vlaams. Blijft een marge over van 23 groot 19 mijt Vlaams licht geld per mark koningszilver.

Loon van de werklieden en munters

Maar hiervan moest nog het loon van de arbeiders van het muntatelier af. De werklieden die de zilveren muntplaten van het juiste allooi en de juiste dikte maakten, waaruit de rondellen voor de halve stuivers geknipt of gestanst werden, kregen 2 groot 2 mijt per verwerkte mark 'platen' [p. 42-43]. Dit komt neer op ongeveer 7 groot 3 mijt per verwerkte mark koningszilver. Daarbij kwam nog het loon van de munters, de arbeiders die de munten daadwerkelijk sloegen. Dit wordt als volgt omschreven: '*Item sal die voirseide meester sculdich zyn te betalen den munters van elcken marc wercx van grote Vlems eenen halven grote ende vierendeel grote ende alle anderen cleyn gelt eenentwintich miten.*' De munters ontvingen dus $\frac{3}{4}$ groot per gemunte mark werks. Per mark koningszilver is dit circa 2 groot 14 mijt. Zowel de werklieden als de munters werden uitbetaald in de munten die geslagen werden, d.w.z. voor de stuiver en hogere waarden in zwaar geld en voor de halve stuiver en lager in licht geld. Dit wordt in de volgende clause omschreven: '*Ende dese wercluden sal men betalen elc in alsulcken penningen als men sal hebben gemunt, te weten den dobbelen stuver voer vier groten, den inckelen voer twee groten ende den halven stuver voer eenen grote*' [p. 43]. Voor het stukloon van de werklui en de munters ging er in totaal dus nog eens 9 groot 17 mijt van de bruto marge af, blijft over 14 groot 2 mijt licht geld per verwerkte mark koningszilver.

Wedden van de muntofficieren

Voor de productie van de groot in de eerste rekening van Bernaert Proys werd 1.261 mark 3 ons $1\frac{1}{4}$ engels koningszilver gebruikt [p. 50]. Dit betekent dat hij alleen aan de groot ongeveer 123 lb. 15 s. groten verdiend zou hebben, maar hiervan moest hij nog wel de helft van de wedden van de muntofficieren betalen, '*Wychart then Have*', waardijn (82 Rijngulden 4 stuiver: 13 lb. 14 s. groten Vlaams⁷³), '*Gadert van der Haer*', contrawaardijn (25 Rijngulden: 4 lb.

⁷² Spufford (1970) komt tot een tarief van 5 groot 6 mijt Vlaams. Hij vermeldt niet of het zwaar of licht geld betreft, maar gezien het bedrag zal het om zwaar geld gaan (zie p. 9).

⁷³ Rijngulden van 40 groot voor een jaar en acht maanden van 20 maart 1481 tot 15 november 1482. Hij had zijn commissie op 10 december 1480 ontvangen, maar de

3 s. 4 d. groten Vlaams⁷⁴), ‘*Thielman Kellener*’, essayeur (66 Rijns gulden 13 stuiver 1 groot Brabants: 10 lb. 19 s. 1 d. groten Vlaams⁷⁵) en tenslotte ‘*Gysbrechten van der Weyen*’, ‘*ysersnyder*’ (stempelmaker) van de munt in het hertogdom Gelre en het graafschap Zutphen (66 Rijns gulden 13 stuiver 1 groot Brabants: 10 lb. 19 s. 1 d. groten Vlaams⁷⁶). In 1481 was ‘*Wychart then Have*’ tevens schepen van Arnhem. Ook ‘*Gadert van der Haer*’ was in 1481 schepen en is dit tot 12 juni 1482 gebleven, daarna verdwijnt ook hij enkele jaren uit de magistratuur.⁷⁷ Vermoedelijk hangt dit niet alleen samen met hun eventuele Bourgondisch-Habsburgse sympathieën, maar ook met de overplaatsing van de munt, eerst naar Nijmegen en later naar Zaltbommel.

Brassage van de muntmeester

In totaal was Bernaert Proys 240 Rijns gulden en 11 stuiver ofwel 39 lb. 15 s. 6 d. groten Vlaams zwaar geld aan de wedden van de muntofficieren kwijt. Dit is ongeveer 44 lb. 3 s. 11 d. groten Vlaams licht geld. Verdeelt men dit bedrag gelijkelijk over de zes denominaties, dan moet er van de bruto-opbrengst van de aanmuntning van groten nog eens 3 lb. 9 s. 5 d. groten Vlaams licht geld afgetrokken worden. Omgerekend is dat een kleine 16 mijt per verwerkte mark koningszilver, wat de stand brengt op een rendement van 13 groten 10 mijt Vlaams licht geld per mark koningszilver bij de productie van de groot. Als men dit beschouwt als het aandeel van de muntmeester in de opbrengst van de muntslag, de brassage, dan bedraagt die iets meer dan het dubbele van de sleischat. Maar hiervan kon nog een boete betaald moeten worden als hij niet kon leveren binnen tien dagen nadat de kooplieden het muntmetaal hadden afgegeven. Deze clause gold echter niet als er een partij munten voor de aartshertog zou moeten worden geslagen (‘*behoudelic indien oft myn genedige heere ennich werc voer hem dede maken*’). Ook moest hij binnen deze marge het rentever-

betaling van de wedde ging pas in enkele dagen nadat men in Arnhem was begonnen te munten (Groustra-Werdekker, 2013: 53-54).

⁷⁴ Voor de periode van precies een jaar die liep van 4 oktober 1481 tot 3 oktober 1482. Hij had zijn commissie pas ontvangen op 22 juni 1481 in Nijmegen (Groustra-Werdekker, 2013: 54-55).

⁷⁵ Voor een jaar en acht maanden, van 22 maart 1481 tot 12 november 1482. Ook hij had zijn commissie ontvangen op 10 december 1480. De passage over de wedde van ‘*Thielman Kellener*’ is in de uitgave van de rekening van Bernaert Proys door Groustra-Werdekker niet meegenomen.

⁷⁶ Ook voor een jaar en acht maanden, van 22 maart 1481 tot 12 november 1482. Hij had zijn commissie gekregen op 10 december 1480 in Brugge (Groustra-Werdekker, 2013: 55).

⁷⁷ Verkerk, 1992: 533-536.

lies dekken dat hij leed omdat hij een groot bedrag aan muntmetaal of contant geld (*'totter sommen toe van twee hondert ponden groten'*) achter de hand moest houden [pp. 43-44].

Nieuwe muntvoet voor de Vlaamse groot en zijn onderdelen (14 januari 1484)

Door de devaluatie van de groot als rekenmunt ten opzichte van de Bourgondische goudgulden en het grote zilvergeld was een gelijk blijvende intrinsieke waarde van de groot als circulatiemunt op den duur niet houdbaar. Waarschijnlijk was de situatie vanaf het begin al moeilijk, want de groten waren zowel *'te schaers in gewichte'* als *'te schaers in alloye'* [p. 50]. Hieruit blijkt dat Bernaert Proys direct al heeft moeten beknibbelen op de zilverinhoud. Een eventuele tussentijdse stijging van de zilverprijs kan de rest gedaan hebben. Daarom werd op 14 januari 1484 door de generaal-meesters van de munt een verlaagde muntvoet voor de hele, halve en kwart Vlaamse groot vastgesteld: *'Voet van der munten gemaict bij den generalen meesters van alle den munten mijns genedigen heren tshertogen voer den meester particulier der munten van Ghelre ter ordinancien desselfs mijns genedigen heren den XIII^{ten} dach van januario XIII^c LXXXIII jaer'* [pp. 71-72]. Het gewicht van de groot als klinkende munt bleef hetzelfde, maar het gehalte werd met een kleine 11% verminderd: *'Ierst sal die meester particulier van der voirseide munten doen werken eenen witten penninck, geheeten halven stuver, drie penninge drie greyne coeninx zilver in aloye ende van thien scellinge ellif penninge in den snede'* [p. 71]. De nieuwe groten zullen zich onderscheiden hebben van vroegere emissies met een hoger zilveragehalte doordat ze in het dagelijks gebruik nog eerder een zwart uiterlijk kregen. Ook mag men wel aannemen dat ze door kleine wijzigingen in de muntstempels gemakkelijk door ambtenaren van de Rekenkamers, het personeel van de munt en geld- en zilverhandelaren herkend konden worden. Deze eventuele emissietekens zijn vandaag de dag niet meer als dusdanig te herkennen.

De aanpassing van de intrinsieke waarde van het kleingeld had plaats toen de munt in Zaltbommel gevestigd was en de looptijd van de tweede rekening van Bernaert Proys al bijna voor de helft verstreken was. Toch maakte de muntmeester geen gebruik van zijn recht om van de officiële muntvoet af te wijken en hoefde hij daarom dan ook geen remedie te betalen: *'Die voirseiden penningen zyn bevonden juyste in 't gewichte, sonder remedie ende alsoe hier nyet. Die voirseiden penningen zyn bevonden juyste in alloye, sonder remedie ende alsoe hier nyet'* [p. 75]. Dit zou kunnen betekenen dat de grote partij groten (3.073 mark 6 ons 9 engels koningszilver), bijna tweeënhalf maal zoveel als in de eerste rekening, pas na 14 januari 1484 geslagen is. Maar men zou zich ook kunnen voorstellen dat er al eerder groten volgens de verlaagde muntvoet geslagen werden en dat de nieuwe muntordonnantie van 14 januari

1484 in feite niets anders was dan het sanctioneren van een al bestaande toestand. Zo was de intrinsieke waarde van de groot weer in overeenstemming met de nominale, althans voorlopig, in ieder geval tot het einde van de tweede rekening (25 februari 1485).

De muntmeestersrekeningen wekken de indruk dat het muntbedrijf sterk gereguleerd en gecontroleerd werd. Het is nauwelijks voor te stellen dat de muntmeester enige financiële speelruimte had. De marges lijken smal. Maar tegen deze achtergrond is het opmerkelijk dat men begin 1485, bij de invoering van de tweede emissie van Filips de Schone, het tarief van de sleischat ongeveer verviervoudigde. Men verwachtte kennelijk dat er nog veel lucht in het verdienmodel muntbedrijf zat, maar moest daar al snel op terugkomen. De munt hervorming van 1485 is mislukt, en in december keerde men terug naar de oude situatie. Deze vreemde paradox van enerzijds, controle tot achter de komma, en anderzijds, de verwachting van ruime, nieuwe winstkansen, weerspiegelt de positie van de muntmeester in die tijd. Aan de ene kant was hij een beëdigde en rekenplichtige ambtenaar, maar aan de andere kant gedraagt hij zich in onze ogen als een ondernemer die de muntheer geld leende en voortdurend onderweg was om zijn eigen belangen veilig te stellen.

Bernaert Proys als muntmeester van Arnhem (13 januari 1479/18 januari 1480-22 maart 1481/15 januari 1482, 1485 en 1491)

Ook in de tijd dat Bernaert Proys muntmeester van Arnhem was blijft dit tweeslachtige beeld bestaan. De bronnensituatie is een stuk ongunstiger dan toen hij voor de aartshertogen werkte. Er zijn van dit ambt geen rekeningen overgeleverd, alleen een memorandum van de muntmeesters-generaal uit 1486, een commissie en instructie van de magistraat van Arnhem uit 1491, wat terloopse vermeldingen, en de munten zelf. Er zijn drie emissies te onderscheiden die op zijn conto geschreven kunnen worden.

Eerste emissie van 13 januari 1479/18 januari 1480-22 maart 1481/15 januari 1482

Afb. 2 – Arnhem, halve Gelderse of eenderde Brabantse stuiver (1479/1480-1481/1482) (Purmer 6) (NNC DNB 1924-0088)

VZ. Wapen van Maria van Bourgondië binnen parelkrans (gevierendeeld: eerste en vierde kwartier drie lelies (2:1) (Valois), tweede en derde kwartier gedeeld: links geschuinde balken (Bourgondië) en rechts klimmende leeuw (Brabant) en hartschild klimmende leeuw (Vlaanderen)

***MARIK*OVCISSA*GELRENS**

KZ. Gevoet kruis dat het omschrift doorbreekt. In het eerste en vierde kwartier een dubbele adelaar (Arnhem) en in het tweede en derde kwartier een klimmende leeuw (Gelre)

MONG - TA•NO - VA•KA - RNEM

Tot de eerste emissie van Bernaert Proys als muntmeester van Arnhem uit 1479/1480-1481/1482 behoort de door Purmer gepubliceerde halve stuiver. Van Gelder & Hoc spreken daarentegen van $\frac{1}{3}$ Gelderse stuiver.⁷⁸ Het privilege van Maximiliaan van Oostenrijk en Maria van Bourgondië van 13 januari 1479 noemt inderdaad ‘*een derdendeel van eenen stuiver ende daeronder cleyngelt*’.⁷⁹ Het uiterlijk komt daarentegen het meest overeen met de groot of halve stuiver van de eerste emissie van Karel de Stoute (1467-1474).⁸⁰ De diameter lijkt wat kleiner te zijn. Deze tegenspraak is op te lossen als men ervan uitgaat dat in het privilege $\frac{1}{3}$ Brabantse stuiver bedoeld wordt. Bij een koersverhouding van 1 Gelderse voor $\frac{2}{3}$ Brabantse stuiver moet de munt in waarde gelijk zijn geweest aan de daarin genoemde $\frac{1}{3}$ (Brabantse) stuiver.⁸¹ De beelddenaar herinnert er dan aan dat het om een $\frac{1}{2}$ stuiver of groot gaat, terwijl de kleinere diameter erop duidt dat de waarde minder is dan een $\frac{1}{2}$ Brabantse stuiver.

Tweede emissie van eind 1485 tot 19 januari 1486

Achter in de band met de beide rekeningen van Bernaert Proys is door dezelfde hand die de rekeningen kopieerde een memorandum van de muntmeesters-generaal in Brussel met betrekking tot de stedelijke munt van Arnhem afgeschreven (bijlage 5). Het dateert van 19 januari 1486, d.w.z. van na het tijdstip waarop de tweede rekening voor de eerste keer werd afgesloten (23 maart 1485) en vóór de datum waarop dit voor een tweede keer gebeurde (2 november 1486). Dit maakt het waarschijnlijk dat in ieder geval de tweede rekening pas eind 1486 in de Rekenkamer in Brussel in het net geschreven is en dat het memorandum daarin opgenomen werd om het ‘dossier Proys’ compleet te maken.

⁷⁸ Purmer, 1996: 85, nr. 6. Zie voor de discussie of het hier een stedelijke of hertogelijke emissie betreft Purmer, 1996: 76-77; Van Gelder & Hoc, 1960: nr. 49.

⁷⁹ Van der Chijs, 1853: 112.

⁸⁰ Van Gelder & Hoc, 1960: nr. 25.

⁸¹ Van Gelder, 1965: 270 onder Stuiver.

Uit het memorandum blijkt dat de muntmeesters-generaal in tegenwoordigheid van de heren van de Rekenkamer in Brussel *'den penningen loop hebbende voer eenen grote Vlems gemaict ende geslagen in der stad van Arnhem bij Bernaerde Pruis'* onder de loep hadden genomen. Lagere denominaties worden niet genoemd. Zij herinnerden eraan dat (aarts)hertog Maximiliaan de kerkmeesters van de Sint-Maartenskerk daarvan de sleischat gegeven had ten behoeve van de bouwwerken aan de kerk. Hiervoor had hij op 17 november 1485 een oorkonde uitgevaardigd. Dit stuk is verloren gegaan. Enerzijds was dit een bevestiging van het muntrecht van 1479, maar anderzijds was het ook een uitbreiding, omdat er voor het eerst een hogere waarde geslagen mocht worden. Het feit dat de groot Vlaams aansloot bij de landsheerlijke emissie, zal extra de aandacht van de muntmeesters-generaal en de Rekenkamer getrokken hebben. Er werd een deurwaarder naar Arnhem gezonden om een aantal groten te verzamelen. Waarschijnlijk heeft een uitgavepost in de Arnhemse stadsrekeningen van 12 november 1485 voor drinkgeld en verteringen voor een deurwaarder van de aartshertogen (Maximiliaan van Oostenrijk en Filips de Schone), die de opmerkelijke naam *'Ouden Kalen'* (?) droeg, betrekking op deze gebeurtenis.⁸² Deze ambtenaar verzamelde exemplaren in het munthuis en tot tweemaal toe haalde hij er een aantal uit de muntbus. Maar hij ging niet over één nacht ijs. Ook verzamelde hij groten die in Arnhem circuleerden, *'uuten borsen van den goeden luden in der voirscreven stad van Arnhem'*. Aan de hand van deze steekproef werd in Brussel een officieus essai gehouden. Hierbij werden de munten *'volcomen ende souffisant in 't gewicht ende alloye sonder ennich remedie'* bevonden. Hetgeen was bevestigd door de waardijn, de schepenen (*'wethouderen'*) van Arnhem en de kerkmeesters, die het officiële essai hadden gehouden. Maar omdat Brussel niet had kunnen beschikken over de inhoud van de officiële muntbus, noch over het boek van de waardijn, kon over de omvang van de productie niets gezegd worden (*'soe en is den voirscreven generaels niet moegelic geweest te weten 't getal van den werke dat aldaer gewracht is geweest ende en connen daerof niet voirder verclernisse gedoen overmids den reden voerscreven'*). Gegeven in de Rekenkamer te Brussel 19 januari 1486 (bijlage 5).

Uit dit memorandum wordt duidelijk dat men de stedelijke emissie als een verlengstuk van de landsheerlijke beschouwde. Voordat Maximiliaan van Oostenrijk op 17 november 1485 het nieuwe muntprivilege uitvaardigde, heeft men eerst gecontroleerd of de munten wel van het goede gewicht en gehalte waren. De korte tijdsspanne tussen de inzamelingsactie van de deurwaarder in Arnhem

⁸² GldA, Oud Archief Arnhem (2000), inv. nr. 1251, anno 1485/1486, f.11ro: *'Ende yrst van den scenkingen ende teringen'*, f.18ro: (12 november 1485): *'Item noch des anderen daiges na Sunte Merten die borgermeysters (Hermen van Wye en Johan Gruyters) gescenct den doerwerder myns genedigen heren Ouden Kalen [?] x quarten ende syn gelaech, valet simul i gulden xvij kromsterten'*.

(12 november) en de uitvaardiging van de oorkonde kan verklaard worden als men ervan uitgaat dat de oorkonde direct na het essai in de Rekenkamer te Brussel in de kanselarij aldaar opgesteld en gedateerd is en pas later aan de stad Arnhem ter hand gesteld werd.

De in 1485/1486 geslagen groot is met de datering 1491 of later door Purmer in 1996 gepubliceerd.⁸³ Niet alleen wat de koers betreft sloot hij aan bij de groot Vlaams; ook de beeldenaar vertoonde grote overeenkomst met de Gelderse groten die Bernaert Proys in Nijmegen en Zaltbommel geslagen had⁸⁴.

Afb. 3 – Arnhem, groot Vlaams (1485-1486) (Purmer 10) (Teylers Museum 8124)

- VZ. Gotische hoofdletter M in dubbele vierpas
dubbele adelaar? **CONCESSA•MATRICI•ECCLE**
KZ. gebloemd kruis binnen parelkrans
dubbele adelaar? **MONETA•NOVA•ARNHEMENS'**

Derde emissie van 1491 tot april 1492

Bernaert Proys bleef in Arnhem werkzaam. Hij is ook voor de derde stedelijke emissie van 1491/1492 verantwoordelijk. Hiervoor is een commissie en instructie van de Arnhemse magistraat uit 1491 bewaard gebleven (bijlage 6). In de commissie wordt gememoreerd dat de Rooms koning, als hertog van Gelre, de muntprivileges die zijn voorgangers aan Arnhem verleend hadden, bevestigd had. Dit hield in dat hij *'van rechter gracien ende genaden gegunt ende beliefft heeft, dat men bynnen synre genaden stat Arnhem, to vollest der tymmeringe der moderkyerken in derselver stat gelegen, sall mogen doen munten ende slaen een derden deell van enen stuver ind daironder ende voirt enen halven stuver, allz na uytwysinge der segell ende brieve ende ander schijns dairaff van synre conyncklicker maiestaet verlenicht'*. De toestemming om munten van $\frac{1}{3}$ (Brabantse) stuiver en lagere waarden te slaan heeft betrekking op het door Maximiliaan en zijn echtgenote hertogin Maria van Bourgondië op 13 januari 1479 verleende privilege.⁸⁵ Het recht om een halve stuiver te mogen

⁸³ Purmer, 1996: 88, nr. 10.

⁸⁴ Van Gelder & Hoc, 1960: 27, nr. 41.

⁸⁵ Zie voetnoot 11.

aanmunten dateert hoogstwaarschijnlijk van 17 november 1485.⁸⁶ In ieder geval is er verder niets bekend over de verlening van een muntprivilege voor de Arnhemse moederkerk tussen 1485 en 1491.⁸⁷ De betiteling Rooms koning en koninklijke majesteit getuigt van gepaste eerbied, maar ook van een finalistische geschiedenisopvatting van de Arnhemse magistraat, want Maximiliaan werd pas op 9 april 1486 tot Rooms koning gekroond. Op basis van deze privileges stelden burgemeesters, schepenen en raad van Arnhem hun burger Bernaert Proys als muntmeester aan, om ten behoeve van de moederkerk munten te slaan volgens de instructie die zij met hem overeen zouden komen. De instructie is maar korte tijd van kracht gebleven, vanaf 1491 tot april 1492, toen Arnhem weer in handen van de Gelderse partij viel.

Er werden twee ‘*cedulen*’ (akten) van opgemaakt, waarvan Arnhem de ene en de muntmeester de andere kreeg. Uit een afschrift van de instructie in het archief van de stad blijkt dat er een zilveren munt geslagen zou worden die ‘*sall heeten een oirtken van enen stuver as nû ter tijt bynnen der stat van Arnhem genckeftich ende geldende is*’. Dat wil zeggen ¼ stuiver. Het gaat hierbij niet, zoals men zou verwachten, om de Gelderse stuiver, maar om de Brabantse van twee groot Vlaams, dus om muntwaarden die in de administratie van de Bourgondisch-Habsburgse centrale overheidsorganen gebruikelijk waren. Dit blijkt uit de formulering van de traite (aantal oordjes per mark koningszilver) en de verdeling daarvan tussen de kooplieden, de sleischat voor de Arnhemse moederkerk en de brassage voor de muntmeester. Deze luidt als volgt: ‘*dair die traicte aff is van een merck fijns, 54 s. 2 d. (groten) 12 miten Vleems*’ (bijlage 6). Verder liet men in de Arnhemse administratie meestal een verwijzing naar de groot Vlaams achterwege.⁸⁸

Er ging dus voor 650½ groot Vlaams aan oordjes uit de mark koningszilver, d.w.z. 1.301 stuks. Van de oord (Ag 1,04 g en 140‰ fijn⁸⁹) die volgens de instructie van 1488 voor Gelre en Holland geslagen werd gingen er veel meer,

⁸⁶ Zie bijlage 5 (‘*den penningen loop hebbende voer eenen grote Vlems gemaict ende geslagen in der stad van Arnhem bij Bernaerde Pruys, daerof mijn voirscreven genedigen heer hertoge Maximiliaen den kercmeesters van der kercken van Sinte Mertens tot Arnhem tot behoef van den wercke derselver kerken, heeft gegeven zijnen sleyschat als gebleken is bij desselfs ons genedigen heren oepenen bezegelden brieven gegeven den xvij^{en} dach der maent van novembri lestleden*’).

⁸⁷ Maar misschien kan nader onderzoek in de Arnhemse stadsrekeningen nog toevallige informatie hierover, of over de stedelijke muntslag in het algemeen, opleveren.

⁸⁸ Uit de hoofding van de Arnhemse stadsrekening van 1490 blijkt ook dat men in de stedelijke administratie de Brabantse stuiver hanteerde waarvan er 20 stuks in de Rijnse goudgulden gingen (GldA, Oud Archief Arnhem (2000), inv. nr. 1252, anno 1490: ‘*Voir enen Rinsgulden geboirt XX stuver off LX kromstert ende voir I lb. X stuver off XXX kromstert*’).

⁸⁹ Van Gelder & Hoc, 1960: 45, nr. 73-4 en 73-6.

nl. 1.756 stuks, in een mark koningszilver. Maar de oord (Ag 1,11 g en 319‰ fijn⁹⁰) die in 1490-1491 onder andere voor het hertogdom Gelre geslagen werd had een iets hoger gewicht, maar het gehalte was meer dan tweemaal zo hoog. Hierdoor gingen er maar 721 oorden uit een mark koningszilver. De trend was dus dat de oordjes tussen 1488 en 1491 meer koningszilver gingen bevatten, wat misschien samenhangt met een dalende zilverprijs. De grotere zilverinhoud zal in ieder geval de acceptatie ervan in het dagelijks betalingsverkeer vergroot hebben. De zilverinhoud van de lokale Arnhemse oordjes was wat aan de lage kant vergeleken met de oordjes van de emissie van 1490-1491 die voor de Bourgondisch-Habsburgse erflanden bestemd waren. Dit zou kunnen samenhangen met het feit dat ze in eerste instantie voor de lokale markt bedoeld waren, waar de magistraat de acceptatie makkelijker door wet- en regelgeving kon afdwingen.

Van de 1.301 oordjes per mark koningszilver kregen de kooplieden er volgens de instructie 1.080, wat neerkomt op 83%. De sleischat voor de kerk bedroeg 80 oordjes (ruim 6%) en de brassage van de muntmeester 141 oordjes (een kleine 11%) per mark koningszilver. De kerkfabriek, waar het allemaal om begonnen was, was het minst bedeed. Men vond het aandeel van de muntmeester kennelijk ook wat aan de hoge kant, want er staat een hele uitleg bij. De fabricatie van het kleingeld vergde nogal veel werk, *'want der penningen voell sijn op den merck'*. De verleiding was daarom groot *'dat men se nyet just, noch nae oeren sweerten snyden en mach'*.

De berekening van de brassage was echter bruto, d.w.z. inclusief *'werckloen, muntloen, van koper, colen, wijnsteen, sout, voir die yseren ende loen van den yser to snijden, loen van den weerdeyn, huijshuer, lakyngende anderen onkosten'* (bijlage 6). Van de bruto brassage moesten dus de loonkosten voor de arbeiders en de munters betaald worden, evenals het salaris van de waardijn. Bovendien moest het loon betaald worden van de smid die de muntstempels smeedde en van de medailleur die stempels maakte. Ook de huur van het huis waarin de munt gevestigd was moest er nog van afgetrokken worden, evenals de onkosten door het verlies aan zilver bij de productie (*'lakyngede'*) en de kosten voor de aanschaf van (steen)kolen, koper, wijnsteen en zout. Het koper werd in ruime mate aan de legering toegevoegd, waardoor de munten een onbetrouwbaar, zwart aanzien kregen. Om ze een lichter, zilverachtig en betrouwbaar uiterlijk te geven moesten ze geblancheerd worden. Daarvoor werd het koper aan het oppervlak opgelost door middel van een mengsel van wijnsteen (potassium/kalium bitartrate) en zout (natriumchloride).⁹¹

⁹⁰ Van Gelder & Hoc, 1960: 49, nr. 86.

⁹¹ Met dank aan Mark Manesse.

Afb. 4 – Arnhem, kwart Brabantse stuiver of halve groot Vlaams (1491-1492)
(Purmer 3) (NNC DNB-00646b)

- VZ. hoofdletter M binnen parelkrans
*C0'CESSK•MATTRICI•ECC0E
*C0CESSK•MATTRICI•ECC0E
- KZ. gebloemd dubbel kruis in parelkrans
muntteken? MONEATK•KARNEMENS
muntteken? MONEATK•KARNEMENS'
- Ø 18 mm

Afb. 5 – Arnhem, achtste Brabantse stuiver of kwart groot Vlaams (1491-1492)
(Purmer 4) (particuliere collectie)

- VZ. Latijnse hoofdletter M binnen parelkrans
*C0'CESSK•MATTRICI•ECC0E'
- KZ. gebloemd dubbel kruis in parelkrans
muntteken? MONEATK•KARNEMENS'
- Ø 14 mm

Wat beeldenaar betreft passen de halve en kwart groot die in 1491/1492 voor de Arnhemse moederkerk geslagen werden⁹² in het beeldprogramma van de denominaties zoals die geslagen werden vanaf de regering van Maria van Bourgondië en later onder Maximiliaan van Oostenrijk en Filips de Schone, onder andere voor het hertogdom Gelre.⁹³ De groot uit deze serie heeft op de voorzijde een Gotische hoofdletter M, de halve groot een weinig voorkomende M (**M**) die sterk op de moderne hoofdletter H lijkt, en de kwart groot een Latijnse hoofdletter M. Op de keerzijde hebben alle waarden net als de Arnhemse munten een dubbel kruis.

⁹² Purmer, 1996: 83, nrs. 3 en 4.

⁹³ Respectievelijk volgens de ordonnanties van 12 oktober 1478, 31 juli en 12 december 1482 (eerste emissie) en van 20 april 1487 (aangepast in juli en november 1487 en in juli 1488; derde emissie); Van Gelder & Hoc, 1960: nrs. 41-43; 55-57; 73-74.

Qua beeldprogramma en omschrift zouden de kwart en halve groot ook heel goed bij de hele groot kunnen passen die in 1485/1486 voor de Arnhemse moederkerk geslagen werd. In 1486 was echter alleen sprake van de hele groot die door Bernaert Proys geslagen was; lagere denominaties worden niet genoemd. Andersom, d.w.z. dat de groot deel zou uitmaken van de serie van 1491/1492, is minder waarschijnlijk. In de instructie van 1491 wordt uitdrukkelijk gestipuleerd dat de *'muntmeister den pennynck van den halven stuver [= groot] nyet munten noch maken en sall then sij mit consent, will ende wethen der stat van Arnhem'* (bijlage 6). Uit geen enkel archiefstuk blijkt dat hij in de korte periode dat hij werkzaam was die toestemming verkregen heeft. Het is zeer waarschijnlijk dat de halve stuiver of Vlaamse groot in 1491/1492 helemaal niet in productie genomen is. De beoogde aanmunting door de stad van de Vlaamse groot, die niet alleen een spilfunctie vervulde in het geldverkeer, maar die ook de rekenmunt van de Bourgondisch-Habsburgse administratie was, kan achteraf tot bedenkingen bij de centrale overheid geleid hebben. In 1485/1486 had Brussel al opvallend veel aandacht voor de Arnhemse groten aan de dag gelegd.

Vierde emissie van 1505 of 1506

Nadat Arnhem in 1492 Karel van Egmond als hertog van Gelre ingehuldigd had, vertrok Bernaert Proys naar Mechelen om daar de Gelderse munt op poten te zetten. Het is niet bekend of hij ooit nog naar Arnhem terugkeerde. Wel is er uit de 'Bourgondische' periode nog een stedelijke emissie bekend, waarvan wij door het totaal ontbreken van schriftelijke bronnen verder niets weten. Bernaert Proys is daarvoor niet meer verantwoordelijk, hij was toen al enige tijd overleden.

In de zomer van 1505 viel Arnhem na zware gevechten in handen van Filips de Schone. De stad had twee bestormingen afgeslagen, maar toen de bisschop van Utrecht de koning van Castilië te hulp kwam, gaf zij zich over en kocht een derde bestorming af voor 8.000 goudgulden.⁹⁴ Op 6 juli nam Filips de stad in genade aan en bevestigde haar privileges, dus ook het muntrecht van de moederkerk.⁹⁵ Net als in het verleden probeerde Arnhem ook nu weer de landsheerlijke munt binnen zijn muren te krijgen. Het wist van de koning de toezegging te krijgen dat als er weer een Gelderse munt opgericht werd, die zou worden gevestigd in Arnhem. De oorkonde waarin de gelofte vastgelegd is werd uitgevaardigd op 15 juli 1505 in het legerkamp in Brummen (bijlage 7). Tot de

⁹⁴ Staats Evers, 1876: 13.

⁹⁵ Nijhoff, 1859: nr. 486.

oprichting van een Gelderse munt is het tijdens het leven van Filips de Schone niet meer gekomen. Hij overleed in Burgos op 25 september 1506.

Daarentegen is er in die tijd waarschijnlijk wel weer een serie kleingeld voor de Arnhemse parochiekerk geslagen. Ze bestaat uit drie munten die de naam dragen van de nieuwe patroonheilige, de martelaar Sint-Eusebius. Bovendien hebben ze als gemeenschappelijk kenmerk een gedeeld wapen met links het embleem van Oostenrijk (balk) en rechts dat van Gelre (gekroonde, klimmende leeuw). Zowel Maximiliaan als Filips de Schone waren aartshertog van Oostenrijk en hertog van Gelre. Hierom zouden de munten zowel onder Filips de Schone (1505-1506) als onder de voogdij van Maximiliaan over zijn kleinzoon, de latere keizer Karel V (1506-1515), geslagen kunnen zijn. Maar de beeldenaars van munten die in die tijd onder voogdijschap over een minderjarige vorst uitgegeven zijn, hadden meestal een neutraal karakter; in ieder geval droegen ze niet het wapen en de titels van de voogd. Dat zou als een onterechte aanmatiging beschouwd zijn. Om deze reden ligt een toeschrijving aan Filips de Schone meer voor de hand.

De beeldenaar van de munten sluit niet aan bij een algemene Bourgondisch-Habsburgse emissie, maar eerder bij de Gelderse munten die veel eerder tijdens de minderjarigheid van Karel van Egmond rond 1478 en 1480 geslagen waren.⁹⁶ Dit maakt het waarschijnlijk dat het hierbij om onderverdelingen van een Gelderse stuiver gaat, maar door gebrek aan schriftelijke bronnen is daar geen definitief uitsluitsel over te geven. De halve stuiver kwam voor in de grote muntvondst op de 'Zelhemsche Heide' uit 1894, waarvan de jongste, gedateerde munt uit 1499 stamt.⁹⁷

*Afb. 66 – Arnhem, halve Gelderse stuiver (1505-1506) (Purmer 8)
(Teylers Museum 8128)*

VZ. Wapen van Oostenrijk en Gelre binnen parelkrans

✠ SANCTVS•EVSEBIVS•MARTIR

KZ. Wapen van Oostenrijk op gevoet kruis binnen parelkrans

✠ MONETA•NOVA wapen van Arnhem ARNHEMENS'

⁹⁶ Van der Chijs, 1852: 102-103, pl. XIV, Minderjarigheid Karel van Egmond, nrs. 2, 3, 4, 6 en 7.

⁹⁷ Roest, 1894.

Afb. 7 – Arnhem, kwart Gelderse stuiver (1505-1506) (Purmer 9)
(NNC DNB NM-01922a)

VZ. Wapen van Oostenrijk en Gelre binnen parelkrans

✠ **S**ANCTVS • **E**VSEBIVS • **M**ARTIR

KZ. Gevoet kruis dat de parelkrans doorbreekt, met in het hart een **O** en in de vier kwartieren vlammen (?)

M[...] – [...] **R** – **N**OVΛ – **Λ**ER

Afb. 8 – Arnhem, achtste Gelderse stuiver (1505-1506) (Purmer 7)
(NNC DNB 1965-0233)

VZ. Wapen van Arnhem op gevoet kruis binnen parelkrans

✠ **A**RNHEM • **E**VSEBIVS

✠ **A**RNHEM • **E**VSEBIVS

✠ **S**Λ [...] **V**SEBIV

KZ. Wapen van Oostenrijk en Gelre binnen parelkrans

✠ **M**ONETA • **N**OVΛ • **Λ**ER

✠ **M**ONETA • **N**OVΛ • **Λ**ER

✠ **M**ONETA • **N**OVΛ • **Λ**ER

[...] **O**VΛ • **Λ**ER

Besluit

Na deze kennismaking met de bureaucratie van de Bourgondisch-Habsburgse administratie is niet alleen de gang van zaken van het muntbedrijf, maar ook de monetaire politiek van de overheid in het laatste kwart van de vijftiende eeuw meer vertrouwd geraakt. Het Gelderse munthuis was tussen 1481 en 1494 achtereenvolgens in Arnhem, Nijmegen, Zaltbommel, misschien even in Mechelen, weer in Zaltbommel en tenslotte in Mechelen gevestigd. De stedelijke munt van Arnhem, die voor de Sint-Maartens- resp. Sint-Eusebiuskerk produceerde, was met grote tussenpozen in bedrijf.

Niet alleen het muntbedrijf leidde een nomadisch bestaan, ook muntmeester Bernaert Proys lijkt voortdurend onderweg geweest te zijn naar het Bourgondisch-Habsburgse hof en de Rekenkamer in Brussel. Hetzelfde geldt voor de andere monetaire expert, de essayeur Thielman Kellener. Toch is het de vraag of we Bernaert Proys, die de Gelderse munt niet pachtte maar ‘op rekening’ exploiteerde, een echte ondernemer kunnen noemen. Het tegenovergestelde lijkt eerder het geval. Juridisch gezien had hij dezelfde status als ‘andere ambtenaren’, zoals rentmeesters en richters, die ook beëdigd werden, rekenplichtig waren en geacht werden de landsheer grote sommen geld te lenen als dit nodig was.

In de commissie en de instructies voor de muntmeester, die aan het begin van de rekeningen zijn afgeschreven, worden de modaliteiten van de muntslag tot in de details geregeld. In de rekeningen zelf zijn de inkomsten en uitgaven tot op de milt Vlaams verantwoord. De hele bedrijfsvoering lijkt transparant en we krijgen een beeld van Bernaert Proys als een ambtenaar die strak aan de teugels van Brussel liep. Daarentegen is het opmerkelijk dat we bijna niets te weten komen over de leveranciers van het edelmetaal en de afnemers van de munten. Alleen bij de verhuizing van het muntatelier van Arnhem naar Nijmegen begin 1482 blijkt toevallig dat de muntheer een belangrijke klant was [p. 5]. Dit gegeven zal het vrije ondernemerschap ook niet bevorderd hebben. Wat de afzet van de nieuw geslagen munten betreft weten we enkel dat de Vlaamse groten die in 1485 voor de Arnhemse moederkerk geslagen werden, in de stad circuleerden. De rekeningen waren echter niet bedoeld om inzicht in de bedrijfsvoering van de muntmeester te verkrijgen, maar om de rechten en inkomsten van de muntheer uit de sleischat en de remedie veilig te stellen. Ze geven een onvolledig beeld. Zolang we niet kunnen beschikken over de persoonlijke administratie van de muntmeester, valt er weinig te zeggen over zijn talenten als ondernemer. We weten niet waar de verborgen marges zaten, misschien bij de inname van ongeldig verklaarde munten of de speculatie met edelmetaal.

De Bourgondisch-Habsburgse overheid was echter niet alleen een speler bij de fysieke hermunting, maar ook de belangrijkste factor bij de bepaling van de koers van het geld. Een spilfunctie hierin vervulde in deze tijd de Vlaamse

groot rekenmunt. Deze was voor de centrale administratie de waardereferentie waaraan alle financiële verplichtingen en vorderingen afgemeten werden. Manipulatie van de waarde van de rekenmunt kon schulden op lange, maar ook middellange termijn als sneeuw voor de zon doen verdwijnen, als de schuldeisers tenminste niet alert bleven. Hoe beheerders van grote vermogens hierop anticipeerden heeft Fierst van Wijnandsbergen in zijn proefschrift fraai beschreven.⁹⁸ Maar ook al waren zij alert, dan nog kon het voor iemand moeilijk zijn, zoals de zaak Bernaert Proys bewijst, zijn geld terug te krijgen. Ook de overheid zelf zal hiervan hinder ondervonden hebben. Bij devaluatie van de rekenmunt, maar ook van de klinkende munt, zal zij genoodzaakt zijn geweest wettelijk voor te schrijven welke schulden en verplichtingen in goed geld en welke in licht geld voldaan moesten worden. Het was natuurlijk niet de bedoeling dat de belastingen met licht geld betaald werden. Dit koersmechanisme was een belangrijk aspect van het muntregaal, waaraan in de discussie over de winstgevendheid van de muntslag meer aandacht besteed zou mogen worden. Naast de tegenstelling tussen goed en licht geld werd er systematisch onderscheid gemaakt tussen groot- en kleingeld. De cesuur tussen beide vormde de Vlaamse groot, als fictieve rekenmunt van de Bourgondisch-Habsburgse administratie, maar ook als standaardmunt (standpenning) in het dagelijks betalingsverkeer. De productie van kleingeld, waaraan grote behoefte bestond, maar waaraan relatief hoge kosten verbonden waren en weinig te verdienen was, lieten de Bourgondische en Habsburgse landsheren graag over aan plaatselijke autoriteiten.

In Zaltbommel, Roermond en ook in Arnhem werd kleingeld geslagen, waarvan titulatuur, beeldenaar of heraldiek naar de Bourgondische en Habsburgse heersers verwezen. In Arnhem had de moederkerk al onder hertog Arnold van Gelre het privilege gekregen kleingeld te slaan. Dit privilege was door Maria van Bourgondië bevestigd en in 1485 door Maximiliaan van Oostenrijk zelfs uitgebreid tot een groot Vlaams. In principe waren de kerkmeesters, *qualitate qua* de Arnhemse schepenen, belast met de controle van het kleingeld. Zij controleerden de administratie van de waardijn en verzorgden de muntbusopening. Maar bij de productie van de groot Vlaams was de Rekenkamer in Brussel van mening dat het privilege van 1485 alleen maar inhield dat het recht op de sleischat aan de moederkerk van Arnhem overgedragen was. Zij lieten muntstukken verzamelen om ze in Brussel te essayeren, alsof het om landsheerlijke munten zou gaan.

Niet alleen het uiterlijk van de munten en de handelwijze van de rekenmeesters in Brussel getuigen van een nauwe verwevenheid van de landsheerlijke en stedelijke muntslag. Ook de Arnhemse elite was er veel aan gelegen de munt binnen haar muren te krijgen en te houden. In 1479 had Arnhem zich

⁹⁸ Fierst van Wijnandsbergen, 2013.

met succes sterk gemaakt het privilege van vroegere graven en hertogen van Gelre om de landsheerlijke munt binnen de stad te vestigen door Maria van Bourgondië en Maximiliaan van Oostenrijk te laten bekrachtigen. De geschiedenis herhaalde zich in 1505 met Filips de Schone, maar deze heeft niet de gelegenheid gekregen een nieuwe Gelderse munt op te richten. Ook bevestigden de aartshertogen in 1479 het door hertog Arnold van Gelre aan de moederkerk verleende privilege kleingeld te slaan. Kort daarna werd een halve Gelderse stuiver van 8 Vlaamse mijt op naam van Maria van Bourgondië voor de kerk geslagen. Dit privilege werd in 1485 bevestigd en uitgebreid door Maximiliaan van Oostenrijk. Bovendien stelden drie Arnhemse schepenen zich in 1481 borg voor muntmeester Bernaert Proys, die een dikke maand later voor de Bourgondische landsheren begon te munten. ‘*Godert van der Haer*’, een van de schepenen die voor hem borg gestaan hadden, was zijn contrawaardijn. Het Arnhemse patriciaat zal er niet op gebrand zijn geweest de munt binnen zijn veste te krijgen alleen vanwege het prestige of de winst die dat opleverde. Van de landsheerlijke muntslag beurde de stad niets en de beperkte emissie voor de moederkerk zal ook weinig geld in het laatje gebracht hebben. Belangrijker zal geweest zijn, dat de stad zo in ieder geval (door middel van regeling) invloed kon uitoefenen op de geldhandel en de handel in edelmetaal. Maar misschien was wel de belangrijkste reden dat zij op deze manier nauw betrokken bleef bij de ontwikkelingen die zich voordeden op de valuta- en kapitaalmarkt van erf- en lijfrenten. De schepenen die uit hoofde van hun functie de leningen voor de stad verzorgden en de vermogens van de Arnhemse gasthuizen beheerden waren identiek aan of kwamen tenminste uit dezelfde sociale groep als de schepenen die zich borg stelden voor Bernaert Proys.

Bijlage 1

De vestigingsplaatsen en productieperioden van de Gelderse en Arnhemse munt 1481-1492

1.1 Gelderse munt

Arnhem	22 maart 1481-15 januari 1482
Nijmegen	15 januari 1482-29 maart 1483
Zaltbommel	29 maart 1483-25 februari 1485
Mechelen	1485 (?)
Zaltbommel	5 augustus 1487 ⁹⁹ -1492
Mechelen	1492-1494

1.2 Arnhemse munt

Arnhem	1479/1481-1481/1482
	1485-1486
	1491-1492
	1505-1506

Bijlage 2

Onderverdeling van het pond Troois

1 pond	2 mark	16 ons	32 lood	320 engels	10.240 aas	489,510 g
	1 mark	8 ons	16 lood	160 engels	5.120 aas	244,755 g
		1 ons	2 lood	20 engels	640 aas	30,590 g
			1 lood	10 engels	320 aas	15,380 g
				1 engels	32 aas	1,529 g
					1 aas	0,048 g

Bijlage 3

Onderverdeling van de mark zilver voor het bepalen van het gehalte

1 mark	12 penning	288 grein	1.000‰
	1 penning	24 grein	83‰
		1 grein	3‰

⁹⁹ Nationaal Archief ('s-Gravenhage), Grafelijkheidsrekenkamer (toegang 3.01.27.02/ blok 3549), inv. nr. 4937, 1487/1488, f.21vo.

Bijlage 4

Borgstelling van Bernaert Proys als muntmeester van Gelre, 17 februari 1481

Ik Bernaert Proys, borger der stad van Arnhem, doe cont allen luden, also als mijnre genedigen heeren ende vrouwen, den hertogen ende hertogynnen van Oestrijcke, van Bourgongen, van Brabant ende van Ghelre belieft heeft my te committeren ende te stellen mit hueren genaden oepenen, bezegelde brieven, gegeven in hueren stad van Namen den XXI^{en} dach van septembri lestleden, om in hueren stad van Arnhem te munten op zeker instructien ende ordinancien van hueren voirscreven genaden wegen dairop gemaict in der Cameren van hueren Rekenyngen te Brussel, die my dairop is gegeven, inhoudende onder d'ander dat ic geloven soude te wercken ende die voirscreven munte te onderhouden opter voirscreven ordinancien ende instructie ende dat ic dairvoer soude stellen degelicke borgen, soe eest dat ic, die de voirscreven instructie wel ende rijpelic hebbe oversien, begheerende die te achtervolgen, hebbe geloeft ende gelove mit desen brieve voer my, mijne erven ende nacomelingen alle die pointen ende articlen in de voirscreven instructien ende ordinancien begrepen te onderhouden ende te achtervolgen sonder ennichsins dairtegen te doen oft te laten doen in enniger manieren, hebben voirt geloeft, achtervolgende der voirscreven instructien, altijd te hebben in den contoer van den voirscreven munten ter versekernissen van den coopluden die somme van tweehondert ponden groten Vlems ende dat bij weten van den waerdeyn, also dat hij zijne brieve van kennissen dairaf sal geven ende voirt geloven te verantwerden voer die voirscreven somme van tweehondert ponden grote, welke brieve van den voirscreven waerdeyn ic gelove te bringen in den Cameren van den voirscreven Rekenyngen bynnen den yersten dage der maent van aprille naestcomende [1 april 1481], verbyndende hiervoer (nae) inhalt mijner vurscreven commissyen mijne lijf ende alle mijne goede, haeffelike ende erffelike, vercregen ende te vercrigen, aen mijnen voirgescreven genedigen heeren ende vrouwen ende huer officiers die zij daertoe solen mogen ordineren oft van den heeren van der Cameren van hueren voirscreven Rekenyngen t'allen tiden als ennich gebreck in my waer heerlic aengeveert ende 't selve gebreck daeraen te werden verhaelt ende genomen sonder den wetten van den plaetsen daer mijne goede worden bevonden ofte te rechte behoirden ennige kennisse dairaf te hebben, verthiende dairtoe op alle privilegien ende vrijheyden van clergien, van poirterien ende allen anderen bescuddingen daermede ic ofte mijne voirscreven erven ende nacomelingen ons souden moigen behulpen tegen mijnen voirscreven genedigen heeren ende vrouwen, huer rentmeesters ende officiers ofte die meesters van hueren voirscreven Rekenijngen, ende in meerder zekernissen ende vesticheijden van desen hebb ic gebeden Zweder van Angheren, Goert van der Haer ende Ghijsbrecht Verwer, ingesetenen borgheren der voirscreven stad van Harnhem, dat zij mijne borgen souden willen

bliven aen mijnen voirscreven genedigen heeren ende vrouwen voer 'tgheen des mijnen voirscreven genedigen heeren ende vrouwen sal moigen gebueren voer 't recht van hueren voirscreven sleyschatte totter sommen toe van driehondert ponden groten Vlems eens ende voirt voer II^c libris groten derselver munten voer die versekernisse van den coopluden die ic int contoir der voirscreven munten gereet sal leggen als voirscreven, ende wij Zweder van Angheren, Goert van der Haer ende Ghijsbrecht Verwer voirscreven ter liefden, begheerten ende versueke van den voirgescreven Bernaert Proeys hebben geloeft ende geloeven voer ons, onse erven ende nacomelingen dat wij onsen voirscreven genedigen heeren ende vrouwen ofte den bringer van desen brieve t' allen tiden, als wij oft ennich van ons dairop solen worden versocht, solen voldoen, oprichten ende beteren alsulken gebreck als bij den voirscreven Bernaert Proys vallen ende geschien mochte in 't stuck van der betalingen van den voirscreven sleyschatte totter voirscreven sommen toe van driehondert ponden Vlems oft daironder so voill als dat jairlix belopen sall ende voirt totter sommen toe van tweehondert ponden groten derselver munten tot behoef der voirscreven coopluden ofte daironder, sonder ons dairentheynden mitten vorscreven Bernarde te verontschuldigen ofte te allegeren,¹⁰⁰ dat men hem oft zijne goede ierst ende voir al schuldig soude zijn te vervolgen oft ennige ander exceptie dairtegen te sueken ende hebben dairvoer verbonden ende verbinden voer ons, onse erven ende nacomelingen ende elc van ons besunder ende voer al ons selven ende alle onse goede, beyde have ende erve, vercregen ende onvercregen, ende alle die goede van onsen erven ende erfgenamen in wat manieren dat zij zijn oft werden moigen, om, oft in den voirscreven Bernaert Proys ennich gebreck waer, van te voldoen die voirscreven goede, van mijnre voirscreven genedigen heeren ende vrouwen wegen heerlic aengeveerd, ende die voirscreven gebreden¹⁰¹ dairaen verhaelt ende genomen te werden, sonder den wetten van den plaetsen daironder onse voirscreven goede worden bevonden oft te rechte behoirden ennige kennisse dairaff te hebben, maer hebben wij Bernart Proys. als principael, Zweder van Angheren, Goert van der Haer ende Ghijsbrecht Verwer, als zijne borgen voirscreven, als van desen ons ende alle onse voirscreven goede overgegeven ende geven over te rechte ende den gerichte van onsen voirscreven genedigen heeren ende vrouwen ende hueren raide oft van den meesteren van der Cameren van hueren Rekenijngen voirscreven, ende hebben voer ons onse erven ende nacomelingen voirscreven onsen voirscreven genedigen heere ende vrouwen geloeft ende gezekert, geloven ende zekeren mit desen brieve in rechten eedstad, dat wij egheenrande brieve oft commer gemaict en hebben, noch maken en selen, die in contrarien oft achterdele van desen voirscreven geloefden commer of hynder maken oft

¹⁰⁰ Rechtsgronden aanvoeren.

¹⁰¹ *verschrijving voor gebreken.*

innebringen mochten, ende oft ennige daerenboven gemaict waeren oft worden, dat wij ons dairmede niet en selen behulpen, ende hebben vertegen ende verthien op alle privilegien, clergien, porterien ende ander vriheyden ende wegen die ons hietegen hulpen, ende onsen voirscreven genedigen heeren ende vrouwen oft den bringer hieraf t' onstaden comen mochten ende sunderlinge den rechte seggende dat gemeyne verthien niet en dient, ende ic Bernaert Proys voirscreven hebbe geloeft den voirscreven Zweder van Angheren, Goert van der Haer ende Ghijsbrechte Verwer van alle den voirscreven geloefden schadeloes t' ontheffenen, sonder nochtans achterdeel mijnre voirscreven genediger heeren noch vrouwen oft dat huer genaden in der executien ende vordenissen van hueren gebreken aen ennigen van ons dairmede yet verachttert oft belet selen moigen worden in enniger manieren ende al sonder argelist. In orconden van al dat voirscreven is soe hebben wij onse segelen hieraen gehangen opten XVII^{sten} dach der maent van februario int jair duysent vierhondert ende tachtentich na costume van scriven in den Hove onser voirscreven genedigen heeren ende vrouwen

[Door een andere hand in de linker marge bijgeschreven, zonder dat duidelijk wordt bij welke passage deze aantekening precies hoort:] Beheltlichen alsulke segell ende brieve as onse genedigen heere ende vrouwe voirscreven my Bernaert Proess voirscreven gegeven hebben van der betalingen ende leningen van weerden te sijn mij na vermoigen derselver te moigen dairan verhaelen ende rembursieren

(blz. 7) *Vander munten tArnhem/*

Pet? ende Essen c xxj die helft/ de? Resse? c xxij

GldA, Oud Archief Arnhem (2000), inv. nr. 1192, reg. nr. 1111

Bijlage 5

Memorandum van de muntmeesters-generaal met betrekking tot de stedelijke munt van Arnhem, Brussel 19 januari 1486

Oversiende ende visiterende bi den generalen meesters van den munten in presentien ende tegewordicheyden der luden van der Cameren van den Rekeningen te Bruessel mijnre genediger heren der erdshertogen van Oistrycke, van Bourgognen van Brabant etc. dwerck van den penningen loop hebbende voer eenen grote Vlems gemaict ende geslagen in der stad van Arnhem bij Bernaerde Pruys, daerof mijn voirscreven genedigen heer hertoge Maximiliaen den kercmeesters van der kercken van Sinte Mertens tot Arnhem tot behoef van den wercke derselver kerken, heeft gegeven zijnen sleyschat als gebleken is bij desselfs ons genedigen heren oepenen bezegelden brieven gegeven den xvij^{en} dach der maent van novembri lestleden ende nadien dat verscheyden proeven ende assayen gemaict sijn geweest van denselven werke so van penningen gehaven ende vergadert uuten borsen van den goeden luden in der voirscreven stad van Arnhem vanwege mijnre voirscreven genedigen heren bij eenen huren genaden doirwerdere te dien eynde aldaer gesonden, so van penningen bi denselven doirweerder genomen in derselver munten alsoic van penningen tot twee malen genomen uuten bussen van derselver munten, blijkende bij certificacien van den waerdeyn der voergescreven munten ende den wethouderen der voirscreven stad ende den kercmeesters voirscreven, hebben die voirscreven penningen bevonden geweest volcomen ende souffisant in't gewicht ende alloye sonder ennich remedie, mer mitsdien dat die voirscreven generaels niet en hebben gehadt die principale busse van den voirscreven werke noch dboeck van den waerdeyn, die welcke niet gebracht en sijn geweest om deswille dat den voirscreven sleyschat toebehoort der voirscreven kerken, soe en is den voirscreven generaels niet moegelic geweest te weten 't getal van den werke dat aldaer gewracht is geweest ende en connen daerof niet voirder verclernisse gedoen overmids den reden voerscreven. Gedaen in der Cameren van den Rekeningen te Bruessel XIX dage in januario XIIIIC vive ende tachtentich jaer na costume van scrivenen in de Hove mijnre voirscreven genedigen heren/

GldA, Archief van de graven en hertogen van Gelre, graven van Zutphen: Toegangen (1180), inv. nr. 107B, f.16vo (38ro)

Bijlage 6

Commissie en instructie van de burgemeesters, schepenen en raad van Arnhem uit 1491¹⁰²

(blz. 1) Commissie opter stadt munthmeister de anno 1491

(blz. 2) Wij burgermeistere, schepenen ende rait der stat van Arnhem doen kondt allen luden, alsoe onser alre genedichste here die Roemsche conynck as hertough van Gelren bestedicht ende confirmiert heeft sulke privilegien as der stat van Arnhem van onsen seligen voirheren hertougen van Gelren gegeven sijn antreffende der munten, ende dairop vorder van rechter gracen ende genaden gegunt ende belieft heeft, dat men bynnen synre genaden stat Arnhem to vollest der tymmeringe der moderkyrken in derselver stat gelegen sall mogen doen munten ende slaen een derden deell van enen stuver ind daironder ende voirt enen halven stuver allz na uytwysinge der segell ende brieve ende ander schijns dairaff van synre conyncklicker maiestaet verlenicht, so bekennen wy avermits desen tegenwoirdigen brieve dat wij Bernt Proess onse burger ontfangen ende gesat hebben tot enen muntmeister om tot behoeff onser moderkyrcken te munten ende to slaen sulcke penninge as sich dat na vermogen onser privilegien ind der gracen ind der genaden van onse alre ghenedigsten heren vurscreven ind verlenicht geboirt, op sulcke ordinancien as dat mit on averdragen ende averkomen is na uytwysinge twyer cedulen, dairvan die stat van Arnhem d' een ende Beernt Proess d' ander aff hebben, und wy sullen denselven Beernt in desen saken voirstain ende verantwoirden in crafft ende uyt macht derselver onser privilegien, gracen ende genaden woe vurscreven steet, angaende op dach datum 's brieffs durende ende warende tot onser wederseggen, to wethen as die groete munt oeren ganck ende mitten hamer genckefftich is, myt sulcken vurwerden dat Beernt Proess muntmeister den pennynck van den halven stuver nyet munten noch maken en sall then sij mit consent, will ende wethen der stat van Arnhem, ende all sonder argelist. Dess in oirkonde ende getuge der wairheit soe hebben wij onser stat segell an desen apenen brieff doen ende heyten hangen. Gegeven in't yair Onss Heren dusent vierhondert een ende tnegentich

(blz. 2) 'T is to wethen, also die stat van Arnhem tot behoiff der tymmeringe van der moderkyrcken in derselver stat gelegen, angenomen hebben Beernt Proes oeren burger tot enen muntmeister uyt giff, gracie ende genade van

¹⁰² Het document werd al in 1853 door Van der Chijs gepubliceerd [pp. 115-116]. Maar omdat de transcriptie te wensen overlaat – voor de techniek van de muntslag relevante termen zijn bijvoorbeeld niet getranscribeerd – wordt in deze bijlage een nieuwe editie gepresenteerd.

onsen alre ghnedigsten heren de Roems coninck as hertougen van Gelre, na vermogen der privilegien, segell ende brieven van synre conyncklicker maiestaet dairop verlenicht, so sall die vurscreven Beernt Proess muntmeister vanwege die moderkyrcken vurscreven wercken off doen wercken na der ordinancien hierna bescreven, to wethen enen silveren pennynck ende sall heeten een oirtk[en] van enen stuver as nũ ter tijt bynnen der stat van Arnhem genckeftich ende geldende is, ende op die muntsyde sall staen een **M** ende op die ander syde een dubbelt cruys, ende sall halden enen pennynck ende sestien greyn fijns in den alloy, ende van hondert ende lxxx derselver penninge in den snede op elck merck werckx, te remedy van vier derselver penningen op elck merck werckx ende te remedy van twee greyn in den alloy op elck merck werckx, dair die traicte aff is van een merck fijns, LIII s. II d. XII miten Vleems. Item die meister sall gehouden sijn te betalen den coepman voir elck merck fijns silvers XLV s. groet munten vurscreven. Item die meister sall gehouden sijn te betalen der kyrcken van Arnhem voir oir recht ende sleschat van elcke merck fijns silvers LXXX oirtkens vurscreven, maict III s. III d. Item noch sall die meister gehouden sijn te betalen all die remedien die hij genamen sall hebben in den alloy ende in der snede, des sall die muntmeister hebben een halff greyn op elcker merck werckx ende vier der penningen vurscreven op elcker merck werckx, want der penningen voell sijn op den merck ende dat men se nyet just noch nae oeren [?] sweerten snyden en mach. Item so sall die muntmeister hebben dat dair noch blyvende is voir sijn brasage V s. XJ [10 ½] d., te wethen van werckloen, muntloen, van coper, colen, wijnsteen, sout, voir die yseren ende loen van den yser to snijden, loen van den weerdeyn, huijshuer, lakyngende ende anderen onkosten V s. XJ [10 ½] d. und die muntmeister sall desen pennynck aldus munten na der ordinancien vurscreven gelijk die cedulen dat inhouden. Ind allz sonder argelist. Deser cedulen sijn twee alleens inhoudende, dairvan die stat van Arnhem ende die muntmeister elckx een hebben averdragen.

GldA, Oud Archief Arnhem (2000), inv. nr. 1192, reg. nr. 1191

Bijlage 7

Belofte van Filips de Schone om de Gelderse munt in Arnhem te vestigen,
Brummen 15 juli 1505

Philips van Gods gnaden conijnck van Castillen, van Leon, van Grenate etcetera, ertshertoge van Oisterijck, prince van Aragon etcetera, hertoge van Bourgoingnen, van Lothricke, van Brabant, van Stier, van Carinten, van Cram, van Limborch, van Lucemborch ende van Gelre, greve van Habsburch, van Vlaenderen, van Thyrol, van Artois, van Bourgoingnen paelsgraue ende van Hene-gouwe, lantgreve van Elsat, mercgreue des Heylichs Roomschen Rijcs ende van Burgauw, van Hollant, van Zeelant, van Phirt [?], van Kiburch, van Namen ende van Zutphen greve, heere van Vrislant, opder Windisenmarg, van Portenauw, van Salins ende van Mechelen, allen denghenen die deser onser brieff zullen sien saluyt, alsoe die burgermeesteren, scepenen, raedt onser stadt van Arnhem ons tegenwoirdelick verthoent ende te kennen gegeven hebben hoe in voirdeden tijden die munte van onser lande van Gelre bij onser vorders hertogen van Gelre altijd in deselve stadt geleyt ende geordineert es geweest, ons oitmoedelick biddende dat wij, aensien hebbende up den staet ende aermoede derselver stadt ende updat zij te bat becommen ende huer lasten vervallen mach, onse voirscreven munte van Gelre in de voirscreven stadt alnu leggen ende ordineren willen. Soe eis 't dat wij genegen wesende ter bede ende begeerte van den voirnoemde supplicacie om die redenen voirscreven ende andere ons dairtoe porrende gegonnen, gelooft ende toegeseyt hebben, geloven ende seggen toe mids desen onsen brieve, dat t' allen tijden ende wijlen als wij in deser onser voirscreven lande van Gelre onse munte openen ende upstellen zullen, wij dieselve onse munte leggen ende ordineren zullen in onse voirscreven stadt van Arnhem ende nergens el. Des t' orconden hebben wij onse secreet segel in absencie van den grooten hier aen doen hangen. Gegeven in onsen leger tot Brumen den XV^{en}. dach in julio in 't jair Onss Heeren duysent vijfhondert ende vive ende van onsen Rijcke d' ierste/

(Op pliek) Bij den conijnck N [?] Haneton

(In dorso) Privilegium die munte nergens te leggen dan to Arnhem 1505
15 Julij 1505 Div. 196x

GldA, Oud Archief Arnhem (2000), inv. nr. 1071 (charter), reg. nr. 1281

Bijlage 8

Borgstelling van Jan van Nijmegen en Cornelis van Halle voor de weduwe van Bernaert Proys 4 juli 1497

Meester Jan van Nyemeeghen ende Cornelis van Halle opidani [?], geloefden ende weren borge voir de wedewe Bernaerts Spruys muntmeester ons genaidigen heeren was voir tghene dair inne zij Cornelis Schat inden Raide van Brabant gecondempneert mochte worden, ter saken vanden borchtichten dat de voirschreven wijlen Bernaert aenden vorgeschreven Cornelis¹⁰³ Schat borge geworden is geweest vore Anthonise de Loeckere oic muntmeestere, alsoe¹⁰⁴ hij Cornelis Schat seeght¹⁰⁵ inter se et suas[?]

scripta[?] opden iiiij^a Julij (anno xcviij)

FelixArchief (= Stadsarchief Antwerpen), Schepenregister 112, 1497, register BG, f.102v.

¹⁰³ schat *boven de regel toegevoegd*

¹⁰⁴ *de doorgehaald*

¹⁰⁵ *vnde w geëxpungeerd*

Gebruikte afkorting

GldA Gelders Archief

Internetbron

[http://fr.wikisource.org/wiki/Biographie_nationale_de_Belgique/Tome_3/CARONDE LET,_Jean_\(chancelier\)](http://fr.wikisource.org/wiki/Biographie_nationale_de_Belgique/Tome_3/CARONDE_LET,_Jean_(chancelier))

Archivalia

Brussel, Algemeen Rijksarchief, Rekenkamer
FelixArchief (= Stadsarchief Antwerpen)
GldA, Archief v.d. graven en hertogen v. Gelre (0001)
GldA, Graven en hertogen van Gelre, graven van Zutphen, Toegangen (1180)
GldA, Heerlijkheid Nederhemert 1 (0417)
GldA, Oud Archief Arnhem (2000)
Nationaal Archief ('s-Gravenhage), Grafelijkheidsrekenkamer (toegang 3.01.27.02/
blok 3549)

Literatuur

- Baks, P., Nienes, A.P., Dalfsen, A. van & Gravendeel, M. (1998) *Inventaris van stukken betreffende het bestuur van de Saksische hertogen over Friesland (1488) 1498-1515 (1520) en hun bemoeienis met Groningen en supplement op de inventaris (uit deel 2) van stukken betreffende het bestuur van Friesland (1498) 1524-1581 (1598)* (Leeuwarden)
- Beek, E.J.A. van & Wit, G.W. de (1978) *Het munttarief van 1499* (Rotterdam)
- Benders, J., Nieuwenhof, W. van den, Nissen, T. & Wientjes, R. (2014) De muntslag van de stad Roermond, 1486-1489 *JM*²101, 52-57
- Bruijn, M.W.J. de (1994) *Husinghe ende hofstede. Een institutioneel-geografische studie van de rechtspraak over onroerend goed in de stad Utrecht in de middeleeuwen* (Utrecht) (Stichtse Historische Reeks 18)
- Chijs, P.O. van der (1853) *De munten der voormalige heeren en steden van Gelderland, van de vroegste tijden tot aan de Pacificatie van Gend* (Haarlem)
- Cools, H. (2001) *Mannen met macht. Edellieden en de moderne staat in de Bourgondische-Habsburgse landen (1475-1530)* (Zutphen)
- Donkersgoed, C. van (1989) *De families Proys, Van Pallaes en Van Leuwenberch. Een onderzoek naar drie middeleeuwse Utrechtse patriciërsfamilies* (Utrecht) (doctoraalscriptie middeleeuwse geschiedenis Rijksuniversiteit Utrecht)
- Fierst van Wijnandsbergen, R. (2013) *Ghenge ende gheve in Grave. Fondsvorming van armeninstellingen en middeleeuwse monetaire problematiek* (z.p.)

- Bernard Proys, muntmeester (1479-1497)
- Fruin, R. (1934) *Handboek der chronologie, voornamelijk van Nederland* (Alphen aan den Rijn)
- Gelder, H.E. van (1965) *De Nederlandse munten* (Utrecht)
- Gelder, H.E. van & Hoc, M. (1960) *Les monnaies des Pays-Bas bourguignons et espagnols 1434-1713* (Amsterdam)
- Gelders zilver* (1955). Tentoonstelling Gemeentemuseum Arnhem 12 juni-4 september 1955 (Arnhem) (Werken uitgegeven door Gelre 28)
- Gent, M.J. van & Le Bailly, M.-Ch.(2003) *Gids voor landsheerlijke archieven van Gelre, Holland, Zeeland en het Sticht; Bestuurlijke, economische en sociale geschiedenis vóór 1500* (Den Haag)
- Graswinckel, D.P.M. (1935) *Het oud-archief der gemeente Arnhem* (z.p.) (3 delen)
- Groustra-Werdekker, A.H. (2013), *De rekeningen van de Gelderse Muntmeester Bernaert Proys* (Voorburg)
- Groustra-Werdekker, A.H. & Beek, M.L.F. van der (2005), De middeleeuwse munten van de stad Bommel *DB* 29, 69-71
- Hasselt, G. van (1790) *Kronijk van Arnhem* (Arnhem)
- Hasselt, G. van (1803) *Arnhemsche Oudheden, I. Deel* (Arnhem)
- Hasselt, G. van (1804) *Arnhemsche Oudheden, II. Deel* (Arnhem)
- Kappelhoff, A. (1982) *Die Münzen Ostfrieslands vom frühen 14. Jahrhundert bis 1628* (Abhandlungen und Vorträge zur Geschichte Ostfrieslands 60) (Aurich)
- Keverling Buisman, F. (2009) Het Arnhemse burgerrecht *Arnhem van 1700 tot 1900* (Utrecht) 88-91
- Martiny, J.-C. (2014) *Het munthuis in Gent van de Karolingers tot de calvinistische Republiek 768-1584* (Gent)
- Meilink, P.A. & Gouw, J.L. van der (1946) *Inventaris van het archief van de Grafelijkheidsrekenkamer of Rekenkamer der Domeinen van Holland. Afgehoorde en gedeponeerde rekeningen, (1425) 1446-1728 (1793)* (3.01.27.02) (Den Haag)
- Nijhoff, I.A. (1851) *Gedenkwaardigheden uit de geschiedenis van Gelderland, Vijfde deel. De Bourgondische heerschappij* (Arnhem)
- Nijhoff, I.A. (1859) *Gedenkwaardigheden uit de geschiedenis van Gelderland, Zesde deel, eerste stuk. Karel van Egmond, hertog van Gelre, graaf van Zutphen* (Arnhem)
- Pinchart, A. (1853) Jean van Vlierden *dit Van Nymmegen* *RBN* 9, 391-403
- Purmer, D. (1996) De stedelijke muntslag van Arnhem 1461-1599 *JMP* 83, 69-97
- Roest, T.M. (1894) Muntvondst op de Zelhemsche Heide *Tijdschrift van het Nederlandsch Genootschap voor Munt- en Penningkunde* 2, 108-129

- Spufford, P. (1970) *Monetary Problems and Policies in the Burgundian Netherlands 1433-1496* (Leiden)
- Staats Evers, J.W. (1876) *Kroniek van Arnhem 1233-1789 meerendeels uit officieele bescheiden bijeenverzameld* (Arnhem)
- Strubbe, E.I. & Voet, L. (1960) *De chronologie van de middeleeuwen en de moderne tijden in de Nederlanden* (Antwerpen/ Amsterdam)
- Stuurman, J.G. (2001) Saksische hertogen in Friesland (1498-1515). Aspiraties en muntslag *JMP* 88, 73-174
- Venner, G.H.A. (1984) De schepenen, raadsverwanten, burgemeesters en scholtissen van Roermond tot 1637 *Publications de la Société Historique et Archéologique dans le Limbourg* 120, 309-333
- Venner, G.H.A. (2011) *Inventaris van het archief van het kapittel van de H. Petrus te Sint-Odiliënberg, sinds 1361 kapittel van de H. Geest te Roermond, sinds 1569 kathedraal kapittel (858) 1297-1797* (Publicaties van het Regionaal Historisch Centrum Limburg 3) (Maastricht)
- Verachter, F. (1840) *Documens pour servir à l'histoire monétaire des Pays-Bas* (Antwerpen)
- Verdam, J. & Ebbinge Wubben, C.H. (1981) *Middelnederlandsch handwoordenboek* (ongewijzigde herdruk van 1932) ('s-Gravenhage)
- Verkerk, C.L. (1992) *Coulissen van de macht. Een sociaal-institutionele studie betreffende de samenstelling van het bestuur van Arnhem in de middeleeuwen en een bijdrage tot de studie van stedelijke elitevorming* (Werken uitgegeven door Gelre Vereniging tot beoefening van Geldersche Geschiedenis, Oudheidkunde en Recht 42)
- Vollmer, B. (1924) Die Belagerung Arnheims und seine Verpfändung an Kleve (1467-1483) *Bijdragen en Mededeelingen Gelre* 27, 129-156
- Witte, A. de (1893) Les monnaies frappées à Malines pour la Gueldre *Tijdschrift van het Nederlandsch Genootschap voor Munt- en Penningkunde* 1, 191-200